

Διαμορφώνοντας δημόσιο λόγο και χώρο Κριτική αποτίμηση μιας ερευνητικής εμπειρίας σε περίοδο κρίσης

Μ. Μάρκου, Λέκτορας Ε.Μ.Π.

Ε. Μίχα, Λέκτορας Ε.Μ.Π.

Π. Σαμαρτζής, Δρ. Ε.Μ.Π.

Ελ. Παναγιωτάτου, Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.

Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου

Περίληψη

Το κείμενο που ακολουθεί υποστηρίζει την ανάγκη να ενισχυθεί, στο τοπικό επίπεδο, ο δημόσιος διάλογος γύρω από τις προτεραιότητες της ανάπτυξης. Αντλεί από παρατηρήσεις που κάναμε στην περιοχή του τέως Δήμου Αυλώνος της Εύβοιας, στον Όρμο Κορθίου της Ανδρου, και το Μοσχάτο στην Αθήνα, με διαφορετικές μεθόδους και σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα, σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε τη σημασία που έχει για την ανάπτυξη μιας τοπικής κοινωνίας ο τρόπος που οι άνθρωποι χρησιμοποιούν, διευθετούν, νοσηματοδοτούν το χώρο στην καθημερινή τους ζωή. Διαπιστώνοντας ότι οι χωρικές πρακτικές συνιστούν τρόπους διαπραγμάτευσης των αρχών οργάνωσης και της λειτουργίας της τοπικής κοινωνίας, το κείμενο ρωτά αν είναι εφικτό να βρουν αυτοί οι τρόποι διαπραγμάτευσης διέξοδο προς τις διαδικασίες σχεδιασμού. Διατυπώνει τη θέση ότι πρέπει, στο διάλογο για τις προτεραιότητες του σχεδιασμού, να ανακτήσουμε αυτό που φαίνεται να είναι κρίσιμο για τα μέλη μιας τοπικής κοινωνίας από τον τρόπο που παράγουν, διαπραγματεύονται, επαναπροσδιορίζουν από κοινού ή διαφιλονικούν την εμπειρία του χώρου ως πόρου υλικού και συμβολικού, ως στοιχείου ταυτότητας για την κοινότητα και για τις ομάδες που τη συνθέτουν. Στο περιβάλλον μιας κρίσης που βαθαίνει ταχύτατα, καταστρέφοντας πόρους και διαθέσιμα, διαβρώνοντας ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα της κοινωνίας μας, το δημοσιονομικό έλλειμμα, ως έλλειμμα αναπτυξιακού προσανατολισμού και προτεραιοτήτων, προκαταλαμβάνεται και επιτείνεται από το δημοκρατικό έλλειμμα. Δεν είναι πειστική και, επομένως, δεν είναι αποτελεσματική μια αφήγηση για τις προοπτικές ανάπτυξης, η οποία αγνοεί τους τρόπους που η κρίση προσβάλλει τα διάφορα επίπεδα συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας και τους τρόπους που εκεί αναδεικνύονται ανάγκες και δυνατότητες. Ο διάλογος για την ανάπτυξη οφείλει να αναδείξει αυτές τις ανάγκες και τις δυνατότητες, ανατρέχοντας στις αφηγήσεις που στοιχειοθετούνται στο τοπικό επίπεδο με έμπρακτο ή ρητό τρόπο. Οφείλει να είναι δημόσιος, διάχυτος, πολυφωνικός, να φωτίσει τις αντιφάσεις και τα χάσματα αλλά και τον πλούτο αυτών των αφηγήσεων. Γι αυτό, καλούμαστε να δημιουργήσουμε δομές αμφίδρομης πληροφόρησης, δομές διαβούλευσης ουσιαστικής, όχι προσχηματικής, κατευθυνόμενης, ιεραρχημένης. Σ' ένα τέτοιο διάλογο, η διαχείριση των κοινών, ο δημόσιος χώρος έχει προτεραιότητα. Οι χωρικές πρακτικές αναδεικνύουν αυτή την αναγκαιότητα και καλούν για πολιτικές που θα βελτιώσουν όχι το χώρο αλλά τον τρόπο που ο χώρος θα απευθύνεται στις ανάγκες και τις επιλογές των ανθρώπων που τον ζουν από κοινού.

Εισαγωγή

Η περίοδος των τελευταίων 30-40 χρόνων χαρακτηρίζεται από ραγδαίες οικονομικές και κοινωνικές μεταλλαγές, πιο έντονες στα αστικά κέντρα, αλλά σταδιακά εμφανείς και σε πόλεις της περιφέρειας και μικρότερους επαρχιακούς οικισμούς. Παράλληλα, και με μεγαλύτερη έμφαση από τη δεκαετία του 1990, οι κυρίαρχες αντιλήψεις για το χώρο και το σχεδιασμό μεταβάλλονται με ανάλογα εντατικούς ρυθμούς. Η μεταστροφή αυτή σήμερα

εμπλέκεται και αλληλο-τροφοδοτείται με τα σύνθετα φαινόμενα της συγκυρίας της κρίσης. Στον πολιτικό λόγο και σε πολυάριθμες επιστημονικές αναλύσεις, η έμφαση δίνεται σε οικονομικά μεγέθη και θεσμούς. Ωστόσο, ιδιαίτερα από τον ριζοσπαστικό χώρο, επισημαίνεται ότι η κρίση αφορά επίσης νοήματα, χωρικές σημασίες και κοινωνικές αξίες, αφορά κυρίως την ιδέα και τη λειτουργία της δημοκρατίας.

Βρισκόμαστε αντιμέτωποι και αντιμέτωπες με διαρκώς επιταχυνόμενες διαδικασίες ενίσχυσης εξουσιών που δεν απορρέουν και δε δεσμεύονται από τη λαϊκή βούληση, αντίθετα φαίνεται να νομιμοποιούνται μέσω ενός ηθικού και δικαιοκού λόγου, ο οποίος οδηγεί στην περαιτέρω αποδυνάμωση της δημοκρατικής πολιτικής δημόσιας σφαίρας (βλ. Αθανασίου 2013 και Mouffe 2008). Η νεοφιλελεύθερη ορθοδοξία στηρίζεται στη βαθειά πίστη ότι οι διαδικασίες αυτές, όχι μόνο είναι σωστές, αλλά και αναπόφευκτες: όπως συμβαίνει με τη μοίρα, δεν μπορούμε να τις αποφύγουμε, μπορούμε μόνο να τις υπακούσουμε¹. Ένα λοιπόν σημαντικό διακύβευμα της σημερινής συγκυρίας είναι ότι αντιλήψεις συνυφασμένες με το ρατσισμό, τον εθνικισμό, αντιλήψεις που απαξιώνουν την πολιτική, που αποσιωπούν τις έμφυλες διαστάσεις της κρίσης, εντάσσονται σε ένα νέο πλαίσιο που τους επιτρέπει να εμφανίζονται ως όχημα για την αποκατάσταση της διαταραγμένης φυσικής τάξης των πραγμάτων (βλ. Αβδελά & Ψαρρά 2012:4), και είναι ακριβώς αυτή η επιχειρηματολογία που εδραιώνει την πεποίθηση ότι δεν υπάρχει εναλλακτική ρεαλιστική λύση, που ρίχνει νοσταλγικές ματιές στο παρελθόν και τελικά εγκαθιδρύει διπολικά σχήματα και χωρο-κοινωνικούς αποκλεισμούς.

Ωστόσο η ίδια η συνθήκη της κρίσης συμβάλλει στην ανάδειξη νέων μορφών διεκδίκησης και δράσης απέναντι στις παρούσες συνθήκες αποκλεισμού και ανισότητας. Ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών κινημάτων αναδύεται εισάγοντας νέες στρατηγικές επιβίωσης, πρακτικές αλληλεγγύης, κοινωνικά δίκτυα, αλλά και νέους τρόπους οργάνωσης της καθημερινής ζωής στην πόλη (βλ. Μπαλαμπανίδης κ.ά. 2013)².

Στο πλαίσιο αυτό ο δημόσιος χώρος αποτελεί ένα νευραλγικό πεδίο αντιπαραθέσεων και ίσως σήμερα να είναι πιο επιτακτικό και αναγκαίο να επισημανθούν οι πολλαπλές σημασίες του και μέσα από αυτές διαφορετικές οπτικές προσέγγισης που αναδεικνύουν τις χωρικές διαστάσεις των σύγχρονων αντιπαραθέσεων. Ποιος έχει σήμερα «δικαίωμα στην πόλη», και πόσο ανοικτά σε αναπροσδιορισμούς είναι τα υποκείμενα και το περιεχόμενο αυτού του αιτήματος; Διερευνώντας την ιστορική εξέλιξη των θεωρητικών διατυπώσεων για τις έννοιες του δημοσίου και του ιδιωτικού, επισημαίνει κανείς ότι στη Δυτική σκέψη έχει παγιωθεί ένας διπολικός διαχωρισμός στον οποίο στηρίζονται σειρά από επιμέρους διπολικές σχέσεις και σχήματα με έντονα ταξικό, έμφυλο και εθνοτικό χαρακτήρα. Σε μια προσπάθεια αποσταθεροποίησης αυτής της κυρίαρχης αφήγησης, στο κείμενο αναδεικνύεται η σημασία των ενδιάμεσων χώρων, των απαξιωμένων εκείνων χώρων που καθημερινά επανασηματοδοτούνται μέσα από διεκδικήσεις, διαπραγματεύσεις και αναπροσδιορισμούς ορίων και κανόνων.

Η συγκυρία της κρίσης, ή πιο σωστά η διαχείρισή της, διαβρώνει καθημερινά ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα της κοινωνίας μας, παραβιάζοντας ή καταργώντας δικαιώματα και κεκτημένα. Παράλληλα οι «επίσημες» πρακτικές απεγκλωβισμού της χώρας από τη δυσμενή αυτή κατάσταση, σε μια λογική «εκτάκτου ανάγκης», έχουν οδηγήσει σε ταχύτατες και

¹ Όπως επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (2012), η απόφαση ότι «δεν υπάρχει εναλλακτική λύση» (TINA: There is no alternative), είναι συναφής με ένα θεολογικό λόγο που πιστεύει σε μια και μοναδική αλήθεια, σε ένα προκωδικοποιημένο θέλημα, το οποίο κανείς δε δικαιούται να συζητήσει, να αμφισβητήσει ή ακόμα και να ερμηνεύσει.

² Τα κινήματα αυτά αποκτούν πολλαπλές μορφές και οργανωτικές δομές και, παρότι έχουν συγκεκριμένη χωρική αναφορά, τα αιτήματά τους στρέφονται σε όλες τις κλίμακες λήψης αποφάσεων. Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να πούμε ότι εντάσσονται σε αυτό που η Hilary Wainwright (2013) αποκαλεί «παραγωγική δημοκρατία», την προσέγγιση δηλαδή που δε θεωρεί τη δημοκρατία επιθυμητή μόνο για ηθικούς λόγους, αλλά κυρίως γιατί είναι κοινωνικά αποδοτική.

εκτεταμένες θεσμικές αλλαγές σε θέματα ρύθμισης και διαχείρισης του χώρου που απορρίπτουν το ισχύον πολεοδομικό και χωροταξικό πλαίσιο. Στη συγκυρία αυτή, μια πιο κριτική προσέγγιση εργαλείων και μεθόδων του παρελθόντος έχει πολλαπλή σημασία, όχι με στόχο την εξύμνηση παλαιότερων πρακτικών, ούτε ως πρόσχημα για την αποδοχή της μεταρρύθμισης στο σχεδιασμό που προωθείται σήμερα, αλλά αντίθετα για να διαμορφωθεί ένα γόνιμο πεδίο προβληματισμού ικανό να στηρίξει την αμφισβήτησή της.

1. Αυλώνάρι Εύβοια, τέλη της δεκαετίας του 2000

Σε μια περιοχή της κεντρο-ανατολικής Εύβοιας, πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2007 – 2009, ερευνητική εργασία³ στο πλαίσιο της οποίας, αναζητήσαμε τα βήματα που μπορούν να ακολουθηθούν ώστε, ακόμα και κάτω από τους άνισους όρους με τους οποίους πραγματοποιείται ο δημόσιος διάλογος, να αποκτήσουν φωνή, έγκυρη ενημέρωση και ένα βήμα έκφρασης οι πολίτες, προκειμένου μαζί με το πολιτικό – διοικητικό σύστημα και τους ειδικούς, να διαμορφώσουν μια αναπτυξιακή αφήγηση και να συμμετέχουν ενεργά στην αξιολόγηση και υλοποίησή της. Η περιοχή μελέτης έχει χαρακτηριστικά περιοχής «ξεχασμένης από το Κράτος»⁴ και αντιπροσωπεύει την «άλλη Ελλάδα», η οποία είτε λανθάνει, διαχρονικά, της προσοχής του πολιτικο-διοικητικού συστήματος είτε το απασχολεί με άκαιρο και αποσπασματικό τρόπο είτε, τέλος, δεν κατορθώνει η ίδια να διεκδικήσει τη θέση της στους σχεδιασμούς του. Από την καταρχήν έρευνα, διαπιστώσαμε ότι ο Δήμος Αυλώνας διαθέτει πλούτο και ποικιλία φυσικών και πολιτιστικών διαθεσίμων, σε κλίμακα όμως τόσο μικρή που να μην κάνει κάποιο από αυτά αυτοδύναμο μοχλό ανάπτυξης. Υπάρχουν πυρήνες πολιτών που ενεργοποιούνται στην κατεύθυνση της αξιοποίησής τους με δράσεις μικρής χωρικής εμβέλειας και, συχνά, μη συνεργατικές, χωρίς να λείπουν παρόλα αυτά στοιχεία καινοτομίας. Η οικιστική ανάπτυξη εμφανίζεται άναρχη στις παραλιακές περιοχές, αλλά με μικρές συγκεντρώσεις αξιόλογου οικιστικού αποθέματος **στην ενδοχώρα**. Οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες στην άμεση περιφέρεια του Δήμου χάνουν, κατά την τελευταία δεκαετία, την ικανότητα απορρόφησης του εργατικού δυναμικού, ενώ συνεχίζουν να ρυπαίνουν και, ίσως, να απειλούν με περαιτέρω υποβάθμιση το φυσικό περιβάλλον. Ο νεανικός πληθυσμός μειώνεται σταθερά, αλλά με έντονες χωρικές διαφοροποιήσεις. Οι συνεργασίες με άλλους Δήμους είναι σπάνιες και η πολιτική πόλωση γίνεται εμφανής είτε από τις διαδικασίες, την ποιότητα και τα αποτελέσματα του δημόσιου διαλόγου, είτε από την πλήρη απουσία του.

Ένα πείραμα συμμετοχής στο διάλογο για την ανάπτυξη

Η ερευνητική ομάδα οργάνωσε και συντόνισε ανταλλαγή απόψεων σε πολλά επίπεδα ανάμεσα στους αιρετούς και τα στελέχη του Δήμου, τις τοπικές συλλογικότητες, επιχειρηματίες της περιοχής καθώς και τα παιδιά των σχολείων, προσπαθώντας να αναδείξει χειρονομίες και προτάσεις αξιοποίησης του αφανούς δυναμικού της περιοχής, οι οποίες μέχρι τότε εκφράζονταν αποσπασματικά, στην καθημερινή ζωή, στη δράση τοπικών συλλόγων και

³ Στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου «Διερεύνηση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων του Δήμου Αυλώνας. Δημιουργία μηχανισμού επιλογής/ υποστήριξης των αναπτυξιακών προτεραιοτήτων του Δήμου». Το έργο αυτό αποτέλεσε αντικείμενο της από 25/04/2007 προγραμματικής σύμβασης μεταξύ Ε.Μ.Π. και Δήμου Αυλώνας το οποίο υλοποιήθηκε σε 3 Φάσεις συνολικής διάρκειας 19 μηνών από το Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Ε.Μ.Π.

⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Νομός Ευβοίας, αυτοπροσδιορίζεται ως ξεχασμένος, σε μια σειρά από ψηφίσματα – ανακοινώσεις φορέων πολιτών και πολιτικών εκπροσώπων του Νομού, όπως ενδεικτικά μπορεί κανείς να δει σε δημοσιεύματα στις συνδέσεις <http://www.servitoros.gr/news/view.php/11358/>, <http://www.servitoros.gr/news/view.php/20844/>, <http://www.servitoros.gr/news/view.php/18729/>, και <http://www.servitoros.gr/news/view.php/6395/>.

της δημοτικής αρχής, χωρίς να συναντώνται στις θεσμικές διαδικασίες διαλόγου. Για το σκοπό αυτό, έθεσε στη διάθεση της τοπικής κοινωνίας, υποστήριξε και εκκλαίκευσε ερευνητικό υλικό και εργαλεία ταξινόμησης ή απεικόνισης που θα επέτρεπαν να τοποθετηθούν οι επί μέρους προτάσεις στο ευρύτερο πλαίσιο προβληματισμού για τις προοπτικές της περιοχής, και να συζητηθούν ουσιαστικά, χωρίς τις επιφυλάξεις και τα στεγανά των θεσμικών ρόλων. Η συζήτηση οδήγησε σε προτάσεις αξιοποιήσιμες στο πλαίσιο του δημόσιου διαλόγου όπως είναι η σύσταση αναπτυξιακού συμβουλίου με τη συμμετοχή του τοπικού πολιτικο-διοικητικού συστήματος, των τοπικών συλλογικοτήτων και ενεργών πολιτών, η διαμόρφωση μιας παρακινητικής αναπτυξιακής αφήγησης για την περιοχή που θα αποτελούσε την βάση δημόσιου διαλόγου, η σύσταση αναπτυξιακής επιχείρησης για την μετατροπή του δημόσιου λόγου σε πράξη, αλλά και η διαμόρφωση συστήματος παρακολούθησης μεγεθών κρίσιμων για την τοπική ανάπτυξη, προσβάσιμο από όλους τους εμπλεκόμενους. Αξιολογώντας αυτή την εμπειρία, διαπιστώνουμε ότι ακόμη και σε περιοχές που έχουν υποστεί τις στρεβλές όψεις της ανάπτυξης, μπορεί να εντοπιστούν «κόμβοι καινοτομίας» είτε σε κοινωνικό είτε σε επιχειρηματικό επίπεδο (βλ. Σαμαρτζής & Παναγιωτάτου 2012). Οι «κόμβοι» αυτοί μπορούν να αποτελέσουν καταλύτες αλλαγών. Διαπιστώνουμε ακόμη ότι είναι αναγκαία η διαμόρφωση χώρου δημόσιου διαλόγου που να οδηγεί σε δράση ώστε να ενισχυθεί η ικανότητα της τοπικής κοινωνίας να τοποθετείται ενεργά και να διαμορφώνει τη θέση της στο ευρύτερο περιβάλλον. Αντίστοιχα, η δέσμευση του πολιτικο-διοικητικού προσωπικού αναδεικνύεται σημαντική για την επιτυχία του εγχειρήματος, κατανοώντας το ως εγχείρημα όχι μόνο δημοκρατίας, αλλά και αποτελεσματικότητας.

Η σημασία των διαφοροποιημένων εκφράσεων συλλογικότητας

Ήταν εντυπωσιακή η ποικιλία, ο αριθμός και ο δυναμισμός των συλλογικών προσπαθειών που εντοπίζονται στην περιοχή, από πολιτιστικούς και αθλητικούς συλλόγους και τα σχολεία. Φαινόταν να διαμορφώνεται ένα ευρύ φάσμα από αναβιώσεις – αναπαραστάσεις εθίμων, έως σύγχρονες πολιτισμικές δράσεις, ενώ δε λείπουν και περιπτώσεις ενεργοποίησης φορέων της τοπικής κοινωνίας για την ανάδειξη της σημασίας συγκεκριμένων φυσικών περιοχών. Επίσης, όσοι έλκουν την καταγωγή τους από το Δήμο και μένουν εκτός αυτού, αλλά συνεχίζουν να έχουν δεσμούς με την περιοχή, μέσω των συλλόγων συχνά αναλαμβάνουν τη χρηματοδότηση δράσεων για βελτίωση – συντήρηση μνημείων ή για απόκτηση και διαμόρφωση δημόσιων χώρων. Συχνά αποδεικνύεται ότι *«οι πολιτιστικοί σύλλογοι συγκροτούν σύγχρονες μορφές κοινωνικής αυτοοργάνωσης, που μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της περιοχής»*⁵, ενώ πρωτοβουλίες κατοίκων με ιδιαίτερη αγάπη για τον τόπο τους, έχουν συγκροτήσει χώρους δημιουργίας και έκφρασης που αποτελούν είτε σημαντικές πηγές αφήγησης της ιστορίας της περιοχής, είτε και χώρους καλλιτεχνικής δημιουργίας για νέους ανθρώπους. Η ύπαρξη ποικιλίας εναλλακτικών μορφών συλλογικής δράσης, στο βαθμό που μπορεί να συνδυαστεί με γενικότερη κινητοποίηση – συστράτευση της τοπικής κοινωνίας για την επίτευξη κοινών στόχων, αποτελεί πλεονέκτημα της περιοχής, και φαίνεται ότι οι φορείς των συλλογικών μορφών δράσης έχουν τη δυναμική ώστε να αποτελέσουν ενισχυτές της ανάπτυξης.

Η προσέγγιση του χώρου στην αναπτυξιακή αφήγηση

Η ερευνητική ομάδα υιοθέτησε μια θέαση του χώρου πέρα και έξω από τα διοικητικά όρια ενός Δήμου, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη σημασία που η διοικητική προσέγγιση του χώρου εμπεριέχει. Η χαρτογραφική απεικόνιση «κύριων παραμέτρων» σε τριπλό χωρικό επίπεδο αναφοράς: ευρύτερης περιοχής μελέτης, Δήμου και Δημοτικού Διαμερίσματος,

⁵ Από συνέντευξη με την Πρόεδρο του Εξωραϊστικού – Πολιτιστικού Συλλόγου «το Όριο» του Δημοτικού Διαμερίσματος Οριού, κα. Γιάννα Αθανασοπούλου στις 19/05/08.

υιοθετήθηκε ως απόπειρα ανίχνευσης των χωρικών ομοιοτήτων ή διαφοροποιήσεων που η διοικητική προσέγγιση του χώρου υποκρύπτει. Αν αποτελεί στόχο η ενίσχυση της συνεργασίας, τότε η χαρτογραφική ανάδειξη των ομοιοτήτων και των διαφοροποιήσεων, τόσο στο εσωτερικό όσο και στην ευρύτερη περιοχή, μπορεί να αποτελέσει ένα ενισχυτικό εργαλείο διαμόρφωσης της αντίληψης, που συγκροτείται στο τοπικό επίπεδο, για την πραγματικότητα (Samartzis 2011). Διερευνήθηκε ο τρόπος θέασης του χώρου, που υιοθετείται από τους αιρετούς και τους υπαλλήλους της διοίκησης στο μέτρο που αναπτύσσουν, μέσα από τις επιλογές και τη δράση τους, μια αναπτυξιακή αφήγηση. Από συνεντεύξεις μαζί τους, διαπιστώθηκε ότι η αφήγηση αυτή δεν εκφράζει το βάθος και την έκταση των εσωτερικών διαφοροποιήσεων και ομοιοτήτων της περιοχής. Η άποψη που διαμορφώνουν για τη σχέση του Δήμου με το ευρύτερο περιβάλλον του περιορίζεται σε ζητήματα εξάρτησης – επιρροής, αλλά δεν προχωρά σε ζητήματα κατανόησης «θετικών» παραδειγμάτων. Αυτό οφείλεται προφανώς στο ότι είναι άμεσα ορατές οι εξαρτήσεις - επιρροές από τον ευρύτερο χώρο στην απασχόληση, στη ρύπανση ή στην εξυπηρέτηση του δήμου. Ίσως όμως και να πηγάζει από την παγιωμένη αντίληψη ότι η ανάπτυξη είναι χωρικά εστιασμένη στη βάση της διοικητικής προσέγγισης του χώρου. Η ανάπτυξη συνεργασιών πραγματοποιείται όπου επιβάλλεται από τη νομοθεσία ή τα χρηματοδοτικά προγράμματα. Εστιάζεται όμως κυρίως σε θέματα κοινωνικής πολιτικής και σε soft ενέργειες και όχι σε θέματα υποδομών ή, ακόμη σπανιότερα, σε θέματα επιχειρηματικότητας. Σε ότι αφορά στη θέαση του χώρου που υιοθετείται από του ίδιους τους πολίτες, η έρευνα αποκάλυψε το μεγάλο πλούτο της στο πλαίσιο της αυθόρμητης συλλογικής οργάνωσης και δράσης (κυρίως στον τομέα του πολιτισμού), αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε θεσμοποιημένες μορφές συλλογικής δράσης, όπως είναι το Δημοτικό Συμβούλιο.

Η παρακινητική αναπτυξιακή αφήγηση

Στη βάση των εμπειρικών της διαπιστώσεων, η ερευνητική ομάδα προσπάθησε να διαμορφώσει ένα σενάριο ανάπτυξης το οποίο να παρακινεί σε συμμετοχή τις δυνάμεις της περιοχής, δηλαδή μιας παρακινητικής αναπτυξιακής αφήγησης (Throgmorton 2003:125), που θα βασίζεται στο παρελθόν προκειμένου να περιγράψει μια επιθυμητή μελλοντική κατάσταση για την περιοχή. Για τη συγκρότηση της παρακινητικής αναπτυξιακής αφήγησης, διακρίναμε τους «κόμβους» ανάπτυξης που διαμορφώνονται στον φυσικό, πολιτιστικό και κοινωνικό χώρο, αποτυπώσαμε λογικά βήματα παρεμβάσεων και διαμορφώσαμε προτάσεις δικτύωσης. Αυτά συγκρότησαν τη δεξαμενή μιας σειράς δυναμικών παρεμβάσεων, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα δομικά στοιχεία μιας αναπτυξιακής αφήγησης. Στην πρόταση που διαμορφώσαμε προτάθηκαν μια σειρά από «βήματα», τα οποία αρθρώθηκαν γύρω από το εσωτερικό υδατικό πλέγμα. Η μετατόπιση της αναπτυξιακής προσέγγισης από την παραλία στην ενδοχώρα, αποτέλεσε το πρώτο καινοτόμο στοιχείο της παρακινητικής αναπτυξιακής αφήγησης. Μέσω αυτής, επιχειρήθηκε να «αποφορτισθεί» η ταύτιση της αναπτυξιακής πορείας της περιοχής, με την υπάρχουσα άναρχη ανάπτυξη της παραθεριστικής κατοικίας η οποία παρατηρείται στο παραλιακό μέτωπο του Δήμου. Σε συμβολικό επίπεδο, η επιλογή του εσωτερικού υδατικού πλέγματος, σηματοδοτεί μια ιεράρχηση των αναπτυξιακών παρεμβάσεων, η οποία παραπέμπει στα οφέλη που μπορούν να «διατρέξουν» το Δήμο στο «πρότυπο» που το εσωτερικό υδατικό πλέγμα τον «διατρέχει», σε αντιδιαστολή με την ύπαρξη «σημειακών ωφελειών» που αντιστοιχούν στην υπάρχουσα αντίληψη για την ανάπτυξη. Αφορμή για τη διαμόρφωση αυτής της πρότασης, έδωσε η μοναδική δράση συλλόγου η οποία περικλείει χαρακτηριστικά χωρικής και θεματικής εξωστρέφειας⁶. Μέσω

⁶ Αναφερόμαστε στην δράση της παιδικής ποδηλατοδρομίας δίπλα από τον ποταμό Νηλέα, η οποία ξεκινά από τα Χάνια και φτάνει στη Μουρτερή, με στόχο την ανάδειξη της περιβαλλοντικής και αισθητικής αξίας του ποταμού αυτού, που ξεκίνησε με πρωτοβουλία του ο Πολιτιστικός Σύλλογος του Οριού, «Το Όριο».

της πρότασης αυτής, έγινε προσπάθεια υιοθέτησης από τον επίσημο αναπτυξιακό λόγο της αναπτυξιακής αφήγησης που είχε υιοθετήσει ένας πολιτιστικός σύλλογος.

Επεκτείνοντας τη συμμετοχή

Ήδη από την πρώτη φάση του ερευνητικού έργου, και δεδομένης της σημαντικής λειτουργίας των σχολείων στην περιοχή, διαμορφώθηκε η ιδέα ότι άξιζε να διερευνηθεί σε πειραματικό στάδιο η δυνατότητα συμμετοχής των παιδιών στη διαμόρφωση θέσεων και οραμάτων για την περιοχή. Σε συνεννόηση με το Δήμο, επιλέχθηκε η πραγματοποίηση διαγωνισμού ιστορίας με τίτλο «Ο τόπος των ονείρων μου». Τα παιδιά της Γ', Δ', Ε' και Στ' τάξης των Δημοτικών σχολείων του Δήμου Αυλώνας κλήθηκαν, να αποτυπώσουν τις ιδέες τους για την περιοχή τους **βασισμένες** σε τρεις άξονες: Τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του τόπου, τις ανάγκες των παιδιών, το όραμά τους για το μέλλον. Η συμμετοχή των παιδιών στο διαγωνισμό σηματοδοτήθηκε από τις 46 ιστορίες που έφτασαν στα χέρια της ερευνητικής ομάδας, οι οποίες προήλθαν από όλα τα δημοτικά διαμερίσματα του Δήμου. Από την ανάλυση των δεδομένων, που εκμαιεύτηκαν από τις ιστορίες των παιδιών, είναι ξεκάθαρο το γεγονός ότι τα παιδιά του Δ. Αυλώνας έχουν σε μεγάλο βαθμό τις βάσεις για τη διαμόρφωση κοινοτικής ταυτότητας, καθώς έχουν αναπτύξει δεσμούς με το περιβάλλον τους, είναι ενσωματωμένα στην κοινότητά τους σε ικανοποιητικό βαθμό, έχουν ελεύθερη δυνατότητα μετακίνησης και χρήσης του δημόσιου χώρου και ένα ξεκάθαρο συναίσθημα αγάπης και περηφάνιας για τον τόπο τους. Η δυνατότητα συμμετοχής των παιδιών στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος και της κοινότητάς τους δεν υφίσταται, όμως υπάρχουν ψήγματα ενός δυναμικού και με αυτοπεποίθηση λόγου, καθώς και διεκδίκησης των αναγκών τους από τους ενήλικες και τις αρχές. Τα παιδιά έχουν πολλές και πλούσιες ιδέες για το μέλλον του τόπου τους, διαμορφώνοντας συνολικά ένα ξεκάθαρο και πολυδιάστατο όραμα για το μέλλον του τόπου.

Η σημασία της επικοινωνίας

Δομικό συστατικό της ερευνητικής προσπάθειας αποτέλεσε η έμφαση που δόθηκε στην επικοινωνία με τους αιρετούς και τους εργαζομένους στο Δήμο, καθώς και με τις τοπικές συλλογικότητες. Η δημόσια παρουσίαση των φάσεων του Ερευνητικού, οι συναντήσεις εργασίας και η δημόσια βράβευση του νικητή του διαγωνισμού ιστορίας, που έγινε ταυτόχρονα με την δημόσια παρουσίαση της παρακινητικής αναπτυξιακής αφήγησης, αποτέλεσαν κυρίαρχες επικοινωνιακές επιλογές.

Τόσο στις συναντήσεις εργασίας, όσο και στις δημόσιες παρουσιάσεις, κομβικά επικοινωνιακά στοιχεία αποτέλεσαν η έκδοση και αποστολή ενός τεύχους το οποίο περιείχε τη συνοπτική περιγραφή του ερευνητικού έργου, ένα σύνολο χαρτών με θεματικές αποτυπώσεις στους άξονες του ερευνητικού έργου και τη συνθετική πρόταση που διαμορφώθηκε προς συζήτηση μεταξύ του Δήμου και της τοπικής κοινωνίας. Για τις συναντήσεις εργασίας επιδιώξαμε το συνοπτικό τεύχος να έχει παραδοθεί έγκαιρα, δίνοντας και συμβολικά σημασία στην πραγματική ενημέρωση των συμμετεχόντων. Τέλος διαμορφώσαμε τους χώρους των συναντήσεων έτσι ώστε να παρουσιάζεται η χαρτογραφική απεικόνιση των σταδίων και των πορισμάτων του ερευνητικού με τρόπο που να είναι άμεσα αντιληπτός από τους συμμετέχοντες.

Τα παραπάνω σημεία, δηλαδή η συνοπτική περιγραφή του έργου και των συμπερασμάτων του, η έγκαιρη αποστολή τους και η κατάλληλη διαμόρφωση του χώρου συνάντησης, λειτούργησαν καταλυτικά στην πράξη έτσι ώστε να διευκολυνθεί η συμμετοχή των εργαζομένων και των εκπροσώπων των φορέων στο διάλογο που θα ακολουθούσε.

με τη συμβολή του Δήμου, και άλλων συλλόγων της περιοχής. Αυτή η δράση γίνεται τα τελευταία 6 χρόνια και παρουσιάζει μια σταδιακή συρρίκνωση (χωρική αλλά και από πλευράς συμμετοχής).

Μια αποτίμηση

Ο Δήμος με την ολοκλήρωση του ερευνητικού, συγκρότησε το Αναπτυξιακό του Συμβούλιο, ενώ για μια σειρά από ζητήματα που αντιμετώπισε η κοινωνία, κινήθηκε με τη δυναμική που είχε ήδη αναπτυχθεί. Σταδιακά ο άνεμος αυτός ατόνησε. Σήμερα που οι προβλέψεις και προτάσεις του ερευνητικού έχουν ήδη κατοχυρωθεί και θεσμικά (βλέπε τις Επιτροπές Διαβούλευσης και τα Επιχειρησιακά Προγράμματα του Νόμου 3882/2010, καθώς και τις προβλέψεις για την ανάπτυξη της γεωχωρικής πληροφορίας του Νόμου 3852/2010) ο τρόπος με τον οποίο θα αποκτήσουν περιεχόμενο προς όφελος της ίδιας της τοπικής κοινωνίας, συνιστούν επιστημονική και πολιτική πρόκληση.

2. Άνδρος, αρχές της δεκαετίας του 1980

Ο οικισμός Όρμου Κορθίου στην Άνδρο είναι ίσως από τους πιο ανεμοδαρμένους των Κυκλάδων. Ανοικτός στο μάτι του βοριά, τα δυνατά κύματα και ο άνεμος δημιουργούν συχνά ανυπολόγιστες ζημιές στις παράκτιες κατοικίες. Το 1985 στη μελετητική ομάδα που είχε αναλάβει και το Πρόγραμμα Επιχείρησης Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (ΕΠΑ) των μεγαλύτερων οικισμών του νησιού, ανατίθεται από την τότε Κοινότητα Όρμου Κορθίου η *Μελέτη διαμόρφωσης παραλιακής ζώνης*, αίτημα των κατοίκων από τη δεκαετία του 1960. Η μελέτη προέβλεπε διάνοιξη μικρού σχετικά πλάτους δρόμου ήπιας κυκλοφορίας, με στόχο κυρίως την προστασία των σπιτιών από τη θάλασσα, καθώς στις προτάσεις της ΕΠΑ είχε συμπεριληφθεί η διάνοιξη εσωτερικής περιφερειακής οδού για την εξασφάλιση της ομαλής ροής των οχημάτων σε όλο το μήκος του οικισμού. Τα νέα θεσμικά εργαλεία προβλέπουν, για πρώτη φορά τότε, τις αναγκαίες διαδικασίες κοινωνικής συμμετοχής και δημόσιας διαβούλευσης για τις μελέτες πολεοδομικού σχεδιασμού, έτσι στην Κοινότητα πραγματοποιείται δημόσια συζήτηση για την προτεινόμενη λύση. Οι αντιδράσεις είναι έντονες και οδηγούν στην απόσυρση της μελέτης. Η διάνοιξη του δρόμου ωστόσο ολοκληρώθηκε τα επόμενα χρόνια σύμφωνα με τις υποδείξεις όσων υποστήριζαν την ανάγκη άνετης κυκλοφορίας και στάθμευσης αυτοκινήτων στην παραλιακή ζώνη. Η περιφερειακή οδός ματαιώθηκε όταν με προεδρικό διάταγμα καταργήθηκαν στην ουσία οι μελέτες ΕΠΑ οικισμών κάτω από 2000 κατοίκους – ακόμα και εκείνες, όπως του Όρμου Κορθίου, που είχαν ήδη εγκριθεί και δημοσιευθεί σε ΦΕΚ. Σύντομα λοιπόν το αρχικό πλάτος του παραλιακού δρόμου (6 μέτρα και 1μ πεζοδρόμιο) φάνηκε ανεπαρκές, ιδιαίτερα για τον κυκλοφοριακό φόρτο του Αυγούστου. Στις αρχές του 2000, ο νεοσύστατος Δήμος αναλαμβάνει, χωρίς μελέτη, την περαιτέρω διαπλάτυνση της παραλιακής ζώνης, η οποία αποκτά τις σημερινές της διαστάσεις πλάτους 8,5 μέτρων οδόστρωμα και 4,5 μέτρων πεζοδρόμιο.

Είκοσι χρόνια μετά την πρώτη δημόσια διαβούλευση στο χωριό για το δρόμο, διαισθάνεται κανείς μια διάχυτη δυσαρέσκεια στα πρόσωπα και τις κουβέντες των κατοίκων. Προβληματίζουν οι σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις του έργου με τα συνεχόμενα «μπαζώματα» της θάλασσας. Δημιουργούν αμηχανία οι κοινωνικοοικονομικές μεταλλαγές στον οικισμό με την εξάπλωση των χώρων αναψυχής κατά μήκος όλου του δρόμου, το «άνοιγμα» προς τη θάλασσα ενός τόπου όπου η χωρική και λειτουργική εσωστρέφεια του επέτρεπαν να αναπτύσσει τις καθημερινές δραστηριότητες παρά τις συχνές δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Δημιουργεί ακόμα θλίψη η σημερινή εικόνα των κλειστών καταστημάτων, τα λουκέτα και η εγκατάλειψη, που αποκαλύπτουν τις συνέπειες φιλόδοξων, πολλές φορές επιπόλαιων επενδύσεων, αλλά και τις πολύ βαθύτερες χωρο-κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης.

Τα ερωτήματα που εγείρονται από το παραπάνω παράδειγμα είναι σύνθετα και πολυσήμαντα. Η επικέντρωση στη δημόσια διαβούλευση δεν αποσκοπεί να αμφισβητηθεί η θεσμική

κατοχύρωση της κοινωνικής συμμετοχής στα αναπτυξιακά έργα της Κοινότητας. Αντίθετα, σήμερα, που το εργαλείο αυτό απαξιώνεται ή/και καταργείται, η ιστορία της παραλιακής ζώνης στον Όρμο Κορθίου χρησιμεύει ως κίνητρο αφενός για να τονιστεί η σημασία των συμμετοχικών διαδικασιών στο σχεδιασμό ενός τόπου, αφετέρου να αναδειχθεί σε όλη του τη συνθετότητα το πλαίσιο στο οποίο καθορίζονται, σε κάθε περίπτωση και συγκυρία, τα υποκείμενα, ο χαρακτήρας και οι κώδικες της συμμετοχής σε αυτές τις διαδικασίες. Στόχος λοιπόν της κριτικής αυτής αποτίμησης αποτελεί ο αναπροσδιορισμός των κανόνων που οριοθετούν αυτό το πλαίσιο, έτσι όπως οι κανόνες αυτοί αναδεικνύονται και παραπάνω, στο παράδειγμα από την ερευνητική εργασία στο Αυλωνάρι της Εύβοιας. Με άλλα λόγια, γίνεται μια προσπάθεια να διατυπωθούν ορισμένες σκέψεις σχετικά με τις πολλαπλές δυνατότητες δημόσιας παρουσίας, έκφρασης και διαβούλευσης που έχει ανάγκη μια δημοκρατική κοινωνία. Τρεις επισημάνσεις:

(α) η «ανάγνωση» και ανάδειξη των ενδιάμεσων χώρων

Οι θεωρητικές επεξεργασίες, που θεμελιώνουν μέχρι σήμερα τη συζήτηση για τον δημόσιο χώρο (ή τη δημόσια σφαίρα), στηρίζονται στην αρχή του «κοινού τόπου»⁷. Ο δημόσιος χώρος, πλήρως διαχωρισμένος από τον ιδιωτικό, ερμηνεύεται ως το πεδίο εκείνο που καθιστά δυνατό τον ελεύθερο και ισότιμο λόγο, που εξασφαλίζει τη συναίνεση και την ενεργό συμμετοχή όλων. Η ερμηνεία αυτή υποδηλώνει επίσης την αναγκαιότητα μιας ιδεατής δημοκρατίας η οποία φέρει την υπόσχεση της ριζικής ισότητας μεταξύ του συνόλου των υποκειμένων της, διασφαλίζοντας την ισοκατανομή της εξουσίας. Όμως, όπως εύστοχα διερωτάται ο Stuart Hall, «*Πότε, στον ιστορικό κόσμο, έχει κατασκευαστεί ένα τέτοιο σύστημα με άλλον τρόπο παρά μόνο μέσω της προφανούς έλλειψής του;*» (στο Hall κ.ά. 2010:9)⁸. Αναφερόμενοι σε έναν ιδεατό δημόσιο χώρο απαξιώνουμε τους παράγοντες που ιστορικά εδραιώνουν αντιλήψεις και αποκλεισμούς. Αποκόβοντας το δημόσιο από το ιδιωτικό, με όρια απροσπέλαστα και αναμφισβήτητα, υποτιμούμε ό,τι δεν μπορεί να τοποθετηθεί σε μια από τις άκρες αυτού του διπόλου. Ό,τι επιβιώνει σε ενδιάμεσους ή πιο αμφίροπους χώρους χάνει τη σημασία του. Όμως όλες και όλοι εκείνοι που ιστορικά αποκλείονται από τη δημόσια σφαίρα μπορεί, καθημερινά με την παρουσία τους και τις πρακτικές τους, να δημιουργούν χώρο για τους ίδιους, μεταθέτοντας τα όρια μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, μέσα από τη διαπραγμάτευση κάθε φορά και των σχέσεων εξουσίας που καθορίζουν κανόνες και θέτουν όρια. Οι πρακτικές αυτές αποκαλύπτουν τη σημασία του ενδιάμεσου χώρου και είναι εκεί ακριβώς που καθημερινά αμφισβητούνται θεσμοί, αξίες, πολιτικές και επαναπροσδιορίζονται ερμηνείες και αντιλήψεις.

Ο χώρος, υποστηρίζει η Doreen Massey (2001:34 και 2008:249-50), είναι προϊόν περιπλοκών και πολυπλοκοτήτων, είναι προϊόν αλληλοσχετίσεων, και οι κοινωνικές σχέσεις που τον συγκροτούν είναι πιθανά αντίθετες και άνισες. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν αξίζει να επιδιώκει κανείς τη δημοκρατία ή να αγωνίζεται να διαμορφωθούν νέες μορφές συμμετοχικής διαβούλευσης. Η πρόκληση είναι ακριβώς να μεταχειριστούμε τις αντιθέσεις μέσα από τις οποίες συγκροτούνται στον δημόσιο χώρο όρια και κανόνες ως πιθανές χοάνες της δημοκρατικής σφαίρας. «*Αντί να προσπαθούμε να διαγράψουμε τα ίχνη εξουσίας και*

⁷ Όπως χαρακτηριστικά ισχυρίζεται ο Habermas (1961:95), μια δημόσια σφαίρα από την οποία συγκεκριμένες ομάδες αποκλείονται, όχι μόνο δεν είναι πλήρης, αλλά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί δημόσια.

⁸ Τα παραδείγματα είναι πολλά. Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε σε εκείνα που έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα, ακριβώς για τις δημοκρατικές τους αρχές και διαδικασίες. Η αθηναϊκή δημοκρατία, η οποία ήταν αρκετά μικρή ώστε να δίνει την εντύπωση της διαφάνειας, απέκτησε υπόσταση μέσα σε ένα μικροσκοπικό κύκλο πολιτών από τον οποίο αποκλείονταν γυναίκες, δούλοι και βάρβαροι (δηλαδή ξένοι). Αντίστοιχα η δημόσια σφαίρα, που αναπτύσσεται στις Λέσχες και στα καφενεία του Λονδίνου στις αρχές του 18ου αιώνα, είναι αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών της αστικής τάξης. Αλλά και το λοκιανό ιδεώδες, που διαφυλάσσεται ευλαβικά στο αμερικανικό σύνταγμα, ήταν προνόμιο των ιδιοκτητών, χωρίς σε αυτούς να συμπεριλαμβάνονται φτωχοί, γυναίκες, υπόδουλοι και αυτόχθονες.

αποκλεισμού», γράφει η Chantal Mouffe, «η δημοκρατική πολιτική απαιτεί να αναδειχθούν, να γίνουν ορατά ώστε να εισέλθουν στο πεδίο της αμφισβήτησης» (στο: Massey 2008:251).

Μέσα από αυτή τη ματιά οι απαντήσεις για τις αναπτυξιακές επιλογές και προοπτικές ενός τόπου μπορεί να μη βρίσκονται μόνο στις «δυνατές» φωνές των πιο ειδικών, αλλά και στις σκέψεις εκείνων που δύσκολα θα ζητούσαν το λόγο σε μια δημόσια συζήτηση, επειδή μπορεί να μη χειρίζονταν καλά τη γλώσσα, μπορεί η καθημερινότητά τους να είναι περιχαρακωμένη στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, μπορεί να μην τους το επιτρέπει η νεαρή τους ηλικία και μύριες ακόμα κοινωνικές συμβάσεις. Για να αμφισβητήσει κανείς κάποιες από αυτές τις συμβάσεις, χρειάζεται συνειδητά να τις αναγνωρίσει σε όλη τους τη συνθετότητα. Το στοιχείο επομένως είναι να εστιάσει κανείς στις πρακτικές που δημιουργούν ρήγματα, να επισημάνει στο χώρο τις πολλαπλές και διαφορετικές απαντήσεις σε κάθε ζήτημα. Η επιλογή για τη μορφή του παραλιακού δρόμου στον Όρμο Κορθίου της Άνδρου θα μπορούσε ίσως να αφορά και την κυρία Έφη που για χρόνια στην πίσω αυλή (στη θέα μόνο της θάλασσας) είχε φτιάξει ένα αυτοσχέδιο κοτέτσι για να προστατεύει τα ζωντανά από το κύμα, την Ευφροσύνη που δυο βήματα από την κουζίνα της καθάριζε τα ψάρια, τον Μπάρμπα Γιάννη που έδενε τη βάρκα του κάτω από το σπίτι. Απαντήσεις θα μπορούσαν ακόμα να αντληθούν από τις σημερινές καθημερινότητες των κατοίκων, τα αυτοσχέδια καθίσματα των ερασιτεχνών (μικρών και μεγάλων) ψαράδων πάνω στα βράχια, ή ίσως από τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι γυρνούν και πάλι «την πλάτη τους» στη θάλασσα, όταν ακόμα και τις ημέρες με καλοκαιρία στρέφονται στον εσωτερικό πεζόδρομο του οικισμού για να αποφύγουν τη θέα, το θόρυβο και τον κίνδυνο από τα αυτοκίνητα, όταν αποφεύγουν τον περίπατο μέχρι την άκρη της παραλίας, για να μην αντικρύσουν τους σπασμένους ταμπλάδες που καλύπτουν τις κλειστές επιχειρήσεις. Εντοπίζοντας στο χώρο καθημερινές διεκδικήσεις, αποσταθεροποιήσεις της κυρίαρχης «κανονικότητας», σιωπηρές και συχνά επίμονες «παραβιάσεις» κανόνων, τότε ακριβώς δίνεται η δυνατότητα αναπροσδιορισμού των σχέσεων ισχύος, και διαπραγμάτευσης των χωρο-κοινωνικών αποκλεισμών.

Αναδεικνύοντας παγιωμένες πρακτικές αποκλεισμού και τις ιεραρχημένες διοικητικές δομές που συχνά τις εδραιώνουν, επισημαίνουμε όχι μόνο ότι δεν υφίσταται ιστορικά ιδεατός δημόσιος χώρος, αλλά επίσης ότι δεν υπάρχει μία μόνο σωστή μορφή δημόσιου χώρου, μία μόνο σωστή δημοκρατία⁹, όπως δεν υπάρχει μια μοναδική αλήθεια, μια, εκ των προτέρων δεδομένη, φυσική τάξη των πραγμάτων. Αντίθετα οι χώροι που ήταν ανέκαθεν πεδία αντιπαραθέσεων, «ορισμένες φορές κατατετημημένοι από τον ανταγωνισμό, πάντοτε οριοθετημένοι από τη δράση άνισων κοινωνικών σχέσεων, είναι αυτό που τους καθιστά γνήσια δημόσιους» (Massey 2008:251). Συνεπώς η πρόκληση είναι να εστιάσουμε σε αυτές τις καθημερινές διαπραγματεύσεις και κυρίως στους (ενδιάμεσους) χώρους που αυτές καταλαμβάνουν.

(β) η πολλαπλότητα των αντιλήψεων

Κάθε πολιτισμός παράγει παραστάσεις, αξίες, κοινούς τόπους και στερεότυπα με βάση τα οποία επιβάλλει τάξη στον νοητικό κόσμο έτσι ώστε τα μέλη του να κατανοούν και να οικειοποιούνται την πραγματικότητα. Αυτό σημαίνει ότι καθεμιά και καθένας από εμάς οργανώνει την αντίληψή του για το χώρο, αντλώντας από την ιδιαίτερη πολιτισμική του εμπειρία σημεία αναφοράς τα οποία θεωρεί αυτονόητες (δηλαδή «φυσικές» και αδιαπραγμάτευτες) προϋποθέσεις για την οργάνωση της γύρω του πραγματικότητας (Πλεξουσάκη 2003:27-8). Το σύστημα αυτό αξιών μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με πολλαπλούς παράγοντες, όπως την κοινωνική τάξη, το φύλο, την ηλικία, οι οποίοι τέμνονται μεταξύ τους. Τα άτομα συνεπώς υφίστανται με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο την επίδραση των πολιτισμικών συνθηκών του περιβάλλοντός τους και παράλληλα οργανώνονται και

⁹ Πρόκειται για εκτιμητές ιδέες, όπως χαρακτηρίζει ο Richard Sennett (1999:54) «κάτι που σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικούς καιρούς».

δρουν σε σχέση με τις άμεσες καθημερινές τους ανάγκες (Chombart de Lauwe 1965:83). Επομένως οι κοινωνικές σημασίες εξελίσσονται, μεταλλάσσονται και αναπροσδιορίζονται, και, όπως παρατηρεί ο Fernand Braudel (2002:87), τη διαδικασία αυτή κάθε πολιτισμός την εφαρμόζει με αργούς ρυθμούς και απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό: «*σχεδόν πάντα μια τέτοια επιλογή γίνεται με τρόπο σχεδόν ανεπαίσθητο ή και καθόλου συνειδητό. Ωστόσο, χάρη σε αυτές ακριβώς τις επιλογές, ένας πολιτισμός σιγά σιγά μεταβάλλεται “διαχωρίζοντας τη θέση του” απέναντι σε ένα μέρος από το ίδιο του το παρελθόν*». Αυτό σημαίνει ότι η ταυτότητα ενός χώρου δεν είναι αποτέλεσμα της μοίρας, αλλά της στάσης των ανθρώπων απέναντί του. Σημαίνει όμως επίσης ότι ο χώρος, για να αλλάξει, έχει ανάγκη την πολλαπλότητα των στάσεων αυτών, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Μέσα από αυτή τη ματιά καλούμαστε να αναδειξουμε όχι μόνο τις μυριάδες καθημερινές στάσεις και πρακτικές που (ασυνείδητα) αναπροσδιορίζουν σημασίες, μετατοπίζουν νοητά και υπαρκτά όρια, και μεταλλάσσουν τόπους, αλλά εξίσου να απαγκιστρώσουμε τη «διαφορά» από την κυρίαρχη ανάγνωσή της με όρους γραμμικής (συχνά και χρονικής) αξιολόγησης ή και πολιτισμικής ομογενοποίησης. «*Μια πληρέστερη αναγνώριση της διαφοράς*», επισημαίνει η Massey (2001:28), «*θα παραδεχόταν την ταυτοχρονία της διαφοράς, θα παραδεχόταν πως οι πραγματικά υπαρκτοί “άλλοι” ίσως να μη μας ακολουθούν απλώς, αλλά να έχουν να πουν τις δικές τους ιστορίες*». Αυτό για την εξέλιξη της δημόσιας συζήτησης στον Όρμο Κορθίου, θα σήμαινε, αντί για αποδοκιμασίες, γιουχαΐσματα και αντιδικίες, επιθυμία για πολλαπλότητα στις αντιλήψεις, επιδίωξη να αναπτυχθεί ένας συγκρουσιακός διάλογος. Θα σήμαινε, με άλλα λόγια, αλλαγή στην παγιωμένη νοοτροπία με την οποία συζητάμε (είτε για να επιβάλουμε την άποψή μας, είτε για να συμφωνήσουμε), με στόχο τη διαμόρφωση πιο γόνιμων συνθηκών αντιπαράθεσης, που να παραχωρούν στον «άλλο» χώρο ύπαρξης, αλλά και χώρο πιθανής συνύπαρξης, τον δημόσιο δηλαδή εκείνο χώρο όπου δύνανται να επαληθευτούν ή να επαναπροσδιοριστούν τα σημερινά νοήματα και οι σημασίες του τόπου. Η οπτική αυτή αντιμετωπίζει τον «άλλο» ως ισότιμο συνομιλητή. Αποδέχεται και σέβεται τη διαφορετικότητά του. Δεν επιδιώκει την απόλυτη συναίνεση, αντίθετα υποστηρίζει ότι ο χώρος είναι η σφαίρα στην οποία συνυπάρχουν και διασταυρώνονται ξεχωριστές τροχιές. Ο χώρος είναι ένα πεδίο συγκρουσιακό, στο οποίο μπορούν να υπάρχουν περισσότερες από μια φωνές. Η οπτική αυτή αποσκοπεί στη δυνατότητα αυτής ακριβώς της πολλαπλότητας.

(γ) ευθύνες μεταξύ τοπικού και παγκόσμιου

Οι κάτοικοι και η διοίκηση του Όρμου Κορθίου, ακόμα και σήμερα που έχουν ενταχθεί στον ενοποιημένο, καποδιστριακό Δήμο της Άνδρου, νοιώθουν συχνά αποκομμένοι και «ξεχασμένοι» από την κεντρική εξουσία. Οι άρχοντες του τόπου πασχίζουν να αποσπάσουν κονδύλια για να ολοκληρώσουν απαραίτητα έργα υποδομής και να θεραπεύσουν καθημερινά προβλήματα. Οι λύσεις είναι συνήθως βιαστικές, χωρίς σχεδιασμό και ορισμένες φορές υπερβατικές των αρχικών αναγκών. Είναι αλήθεια ότι η άνιση διάρθρωση των σχέσεων εξουσίας και της κατανομής των πόρων, που διαμορφώνουν αντιθέσεις ανάμεσα σε κέντρα και περιφέρειες –ανάμεσα ακόμα σε πόλεις ή και σε χώρες του Βορρά και του Νότου στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας–, ενδυναμώνει την αναπαράσταση του τοπικού ως *θύματος* εθνικών και ευρύτερα παγκόσμιων επιλογών. Η αντίληψη αυτή οδηγεί συχνά στην περιχαράκωση του τοπικού, σε αμυντικές στρατηγικές υπεράσπισης ή θωράκισης του τόπου, οι οποίες, όπως έχει υποστηρίξει ο Ernesto Laclau (στο: Hall κ.ά 2010:29), μάλλον επιβεβαιώνουν τη μόνιμη περιθωριοποίησή του. Εφόσον μια μειονοτική ομάδα παλεύει για να αλλάξει την κατάσταση περιθωριοποίησής της, οφείλει να διευρύνει το πολιτικό πεδίο της διαμφισβήτησης, να είναι ανοικτή σε μετασχηματισμούς «*πέρα από τα όρια που ορίζει η παρούσα ταυτότητά της*». Αυτό σημαίνει επίσης συνειδητοποίηση ότι η ταυτότητα ενός τόπου δεν είναι «καθαρόαιμη» και διαχρονικά αμετάβλητη, αντίθετα βρίσκεται σε μια διαρκή

διαδικασία διαμόρφωσης μέσα από αλληπάλλληλες αλληλεπιδράσεις. Η γεωγραφική συνεπώς ανάγνωση των ανισοτήτων εγείρει ένα ζήτημα «υπευθυνότητας». Προσεγγίζοντας το χώρο ως πηγή παραγωγής νέων χώρων, νέων ιστοριών και νέων διαπραγματεύσεων, μπορούμε να κατανοήσουμε τους τόπους ως σημεία περιπλοκής στις ευρύτερες γεωμετρικές εξουσίες που συντάσσουν και τους ίδιους και το «παγκόσμιο». Η οπτική αυτή δεν αναπροσδιορίζει μόνο την αντίληψη του «θύματος», αλλά πολύ περισσότερο επισημαίνει κάτι ουσιαστικό: αν υπάρχει κάποια δυνατότητα επιρροής της τοπικής πολιτικής πάνω σε εθνικούς ή παγκόσμιους μηχανισμούς, τότε, εκτός από το ζήτημα της υπεράσπισης και της προστασίας του τοπικού, υπάρχει και η δυνατότητα αναζήτησης, στο «τοπικό», τρόπων παρέμβασης και αλλαγής στις πρακτικές της μεγαλύτερης κλίμακας (Massey 2001 και 2008:173).

Μέσα από αυτή τη ματιά, θα επιδίωκε κανείς την αναγνώριση της διαφορετικότητας κάθε τόπου, όχι όμως για να την απομονώσει, αλλά, αντίθετα, για να εδραιώσει τις προϋποθέσεις μιας αυτονομίας που νοείται και οργανώνεται στη βάση της σχεσιακής κατασκευής του χώρου, από το τοπικό μέχρι το παγκόσμιο επίπεδο. Στη βάση αυτή, το τοπικό αποτελεί προνομιακό πεδίο άσκησης πολιτικής, με στόχο και τη συν-διαμόρφωση ενός ευρύτερου συστήματος, μέσα στο οποίο θα γίνονται δεκτά διαφορετικά πρότυπα δημοκρατίας – θεμελιωμένα, ωστόσο, στην αναγνωρισμένη (συχνά συγκρουσιακή) αλληλεπίδραση¹⁰.

3. Μοσχάτο, στα μέσα της δεκαετίας του 90

Το ερώτημα αν είναι δυνατό να ανακτηθεί ως αίτημα και ως επιχείρημα στο πεδίο του δημόσιου διαλόγου το προϊόν της έμπρακτης νοηματοδότησης του χώρου στην καθημερινή ζωή¹¹ μπαίνει, στο τρίτο παράδειγμά μας, σε μια ερευνητική διαδικασία (Παναγιωτάτου κ.α. 1994-1996 και Μάρκου 2001) που, για να αναδείξει το στρατηγικό χαρακτήρα των χωρικών πρακτικών, προσπαθεί να τις συνδέσει με τις συλλογικές αναπαραστάσεις του χώρου στο τοπικό επίπεδο.

Μελετώντας το Δήμο Μοσχάτου σε περίοδο που η τοπική κοινωνία βιώνει σημαντικές αλλαγές δυνάμει της εξέλιξης μακροσκοπικών φαινομένων, μια ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ διαπιστώνει ότι οι διάφορες ομάδες που συνθέτουν την τοπική κοινωνία προσπαθούν να διαπραγματευτούν το ρόλο τους στις αλλαγές αυτές, επιστρατεύοντας τις προσβάσεις που έχουν στο χώρο. Αυτό φαίνεται να επηρεάζει και την αντίληψη που διαμορφώνεται για το χώρο, στο πλαίσιο αυτής της κοινωνίας. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν, μελετώντας τις διαδικασίες οικειοποίησης του χώρου σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο, μελετώντας το χώρο ως αντικείμενο συλλογικής δράσης εμπρόθετης και νοηματοδοτικής (Καβουλάκος 1996), μπορούμε να διακρίνουμε τα προτάγματα αυτής της δράσης και να τους δώσουμε χώρο στο διάλογο για τις προτεραιότητες του σχεδιασμού.

¹⁰ Βλ. την πρόταση του Massimo Cacciari (Mouffe 2001:78-79), πρώην δημάρχου της Βενετίας, για ένα φεντεραλισμό «από τη βάση», σε αντιδιαστολή προς το φεντεραλισμό «από την κορυφή», που έμοιαζε να ακολουθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση – σε καλύτερες μάλλον συγκυρίες από τη σημερινή. Βλ. επίσης τις συμπερασματικές σκέψεις της Chantal Mouffe (2008:157) για μια πολιτική Ευρώπη που υπάρχει σε σχέση με άλλες πολιτικές οντότητες, και αντί να επιδιώκει να προωθήσει ένα κοσμοπολίτικο δίκαιο στο οποίο θα οφείλει να υπακούσει όλη η «λογική» ανθρωπότητα, επιδιώκει την ισορροπία ανάμεσα στους περιφερειακούς πόλους.

¹¹ Για τον Jacques Grand'Maison (1970:125) «η καθημερινότητα υπερβαίνει το ιδιωτικό γιατί αγγίζει και τη δημόσια σφαίρα, τους θεσμούς, το “κοινωνικό” εν συνόλω. Είναι ο προνομιούχος τόπος των πραγματικών συμπεριφορών, των αυθόρμητων εκφράσεων της κουλτούρας, ο τόπος της οικονομικής και πολιτικής πράξης, της υλικής οργάνωσης της συλλογικής ζωής. Σ' αυτό λοιπόν το πεδίο επαληθεύουμε και την πραγματική εμβέλεια των αναπαραστάσεων, των επικαθορισμών που υφίσταται η κοινότητα και οι ομάδες που την συνθέτουν από την πολιτική και την ιδεολογία ... απελευθερώνουμε τις δυναμικές της καθημερινότητας όπου οι άνθρωποι βιώνουν τις θεμελιώδεις μορφές αλληλεγγύης, το μοίρασμα των κοινών φροντίδων, τη δράση του όμοιου προς τον όμοιο».

Συλλογικές πρακτικές και συλλογικές αναπαραστάσεις του χώρου

Στην εξέλιξή της, η κοινωνιολογία παλινδρομεί ανάμεσα σε θέσεις που τονίζουν είτε τον δομικό επικαθορισμό είτε την αυτονομία της ανθρώπινης δράσης¹². Η συζήτηση για την «κοινωνική φύση» των πρακτικών, των συμπεριφορών, των στρατηγικών της καθημερινής ζωής γίνεται πολιτικά κρίσιμη από τη στιγμή που πολλαπλασιάζονται οι μορφές συλλογικής δράσης «από τα κάτω» (Touraine 1984) και μας υποχρεώνουν να διερευνήσουμε το δυνατό βαθμό πρωτοβουλίας των ανθρώπων και των ομάδων σε σχέση με τις δομές της κοινωνίας¹³. Για τον Pierre Bourdieu (1980), χωρίς να υιοθετούν αυτοματισμούς ούτε να πραγματοποιούν ορθολογικούς σχεδιασμούς, τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες (agents) δρουν μέσα και πέρα από το λόγο, καλλιεργώντας από κοινού την «πρακτική αίσθηση» της λογικής του κοινωνικού ανταγωνισμού και των κινήσεων που είναι αναγκαίες για να τον αντιμετωπίσουν. Στη θεωρία του για την πρακτική (Bourdieu 1972), οι άνθρωποι αφομοιώνουν τις κανονικότητες του κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα από τη δράση¹⁴. Ανάμεσα στις κανονικότητες αυτές και τις πρακτικές που θα υιοθετήσουν παρεμβάλλεται το habitus (έξη) κατηγορία υποκειμενική αλλά όχι ατομική, που τους επιτρέπει να προσαρμόζονται ενεργά στο επίπεδο και στις ανάγκες του κοινωνικού ανταγωνισμού, υιοθετώντας άξονες ή σχήματα δράσης με μη ρητό τρόπο.

Μέσω του habitus, ο Bourdieu αναδεικνύει τη γενετική σχέση κοινωνικών πρακτικών και κοινωνικών αναπαραστάσεων ορίζοντάς το (1972:175) ως σύνολο προδιαθέσεων που απορρέουν και δεν παύουν να τροφοδοτούνται από τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης, ως «*σύνολο δομών δομημένων που προορίζονται να λειτουργήσουν ως δομές δομούσες ... ως αρχή γένεσης και οργάνωσης πρακτικών και αναπαραστάσεων που μπορούν να είναι “κανονικοποιημένες” χωρίς καθόλου να είναι προϊόν υποταγής σε κανόνες, αντικειμενικά προσαρμοσμένες σε σκοπούς, χωρίς τα υποκείμενα να ελέγχουν συνειδητά τους σκοπούς ούτε τα μέσα που χρησιμοποιούν για να τους πετύχουν*». Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι (Etienne, et al. 1997:133-134) «*μορφές επεξεργασίας του κοινού τόπου προσανατολισμένες στην πρακτική, εικόνες που δημιουργούνται συλλογικά μέσα από πολλαπλές ανταλλαγές πληροφορίας σε ποικίλες καταστάσεις καθημερινής αλληλεπίδρασης και αποκαλύπτουν γνωστικές και κοινωνικές διαδικασίες συμβολισμού, θέσμισης και ερμηνείας των διαφορετικών κοινωνικών πραγματικοτήτων τις οποίες εκφράζουν οι κοινωνικές ταυτότητες*»¹⁵. Σχετικά με

¹² Πρβλ. τη θέση του Georges Gurvitch (1963:66,91), ότι «*οι συλλογικές συμπεριφορές δεν υποτάσσονται πλήρως στα κοινωνικά πρότυπα ... υπάρχει πάντα μια απόσταση ανάμεσα στις αναμενόμενες και τις εκδηλούμενες συμπεριφορές ... Οι συλλογικές συμπεριφορές αντιστοιχούν σε διαθεσιμότητες που, σ' ένα ορισμένο περιβάλλον, προσανατολίζουν τα άτομα να κρίνουν, να δρουν και να αντιδρούν από κοινού με τον ίδιο τρόπο. Περιλαμβάνουν ένα σύνολο αντιληπτικών, συγκινησιακών και κινητήριων διαδικασιών (καθώς) οι στάσεις που ο καθένας μας υιοθετεί ενέχουν ταυτόχρονα το Εγώ, το Εμείς και τον Άλλο, τις ομάδες και την κοινωνία ολόκληρη*».

¹³ Ο Jean-Pierre Olivier de Sardan (2006:3), για τις σύγχρονες «διαντιδραστικές» προβληματικές της ανθρωπολογίας: «*Βάζουν τον τόνο στις εισροές που έχουμε από κοινωνικά υποκείμενα (agents) που δρουν “από τα κάτω”, τον τόνο στο “περιθώριο χειρισμών” που έχουν αυτά τα υποκείμενα, χωρίς να παραβλέπεται ό,τι επικαθορίζει, βαραίνει και, τελικά, στενεύει τα περιθώρια χειρισμών τους. Βάζουν τον τόνο στην ικανότητα δράσης των ατόμων και των ομάδων ... ικανότητα που είναι στη βάση άλλωστε των κοινωνικών μετασχηματισμών*». Με την «ικανότητα δράσης» αναφέρεται στον Anthony Giddens (1979 και 1984) που συνδέει τις δυο διαφορετικές και, στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας, συχνά ασύμβατες έννοιες της δομής (structure) και της δράσης των ατόμων. (agency).

¹⁴ Επιμένει στην ανάγκη να μελετήσουμε αυτού του είδους τη δράση με τους δικούς της όρους, ανεξάρτητα από τις βιωματικές εμπειρίες που παράγει. Βλ. Bourdieu (1972:182): «*επειδή τα υποκείμενα δεν γνωρίζουν αυτό που κάνουν, αυτό που κάνουν έχει (για τον ερευνητή) μεγαλύτερη σημασία από αυτό που γνωρίζουν*».

¹⁵ Στο άρθρο του “Représentations individuelles et représentations collectives” (1898), ο Emile Durkheim υπερασπίζεται την έννοια της «συλλογικής συνείδησης» που εμφανίζεται στο De la division du travail social, (1895), επιμένοντας στο ρόλο που έχουν οι διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις στην ανάπτυξη της συλλογικής συνείδησης, ορίζοντας τις συλλογικές αναπαραστάσεις σαν «*προϊόν ανταλλαγών ανάμεσα στις ιδιαίτερες συνειδήσεις από τις οποίες είναι φτιαγμένη η κοινωνία*». Σ' αυτή την κατεύθυνση, η Denise Jodelet (1984:361) ορίζει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις ως «*μορφές πρακτικής σκέψης προσανατολισμένες προς την επικοινωνία,*

την «πρακτική» φύση των αναπαραστάσεων της πόλης, ο Bernard Lepetit (1988:52) επισημαίνει ότι οι «εικόνες που έχουμε της πόλης μιλούν για τη φύση του πραγματικού και για την εξέλιξή της και ταυτόχρονα συμβάλλουν σ' αυτή ... μιλούν ταυτόχρονα για την πόλη όπως νομίζουμε ότι είναι, για την πόλη που θέλουμε να κάνουμε και για την πόλη όπως είναι».

Στη βάση αυτής της “γενετικής σχέσης”, η έρευνά μας προσπάθησε να διαβάσει, στις νοητικές εικόνες του χώρου, το ίχνος αυτού που οι άνθρωποι «νομίζουν ότι είναι» ο τόπος που ζουν και το ίχνος αυτού που «θέλουν να τον κάνουν», με την υπόθεση ότι αυτό εγγράφεται στις μικρές ή μεγαλύτερες χειρονομίες με τις οποίες διαχειρίζονται την υλικότητα του σχεσιακού υποβάθρου, το χώρο και τις σχέσεις συμβίωσης στο χώρο.

Ο χώρος σαν υλικό των κοινωνικών στρατηγικών

Ο Δήμος Μοσχάτου γνώρισε μείωση του πληθυσμού του, περίπου 5%, στην περίοδο 1971-1981. Στην περίοδο 1981-1991, όμως, σημειώθηκε αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού – που έκτοτε συνεχίζεται. Η δημογραφική παλινδρόμηση σήμανε, στην πραγματικότητα, μεταβολή της κοινωνικής φυσιογνωμίας του δήμου σε βάρος της –παραδοσιακά υψηλής– εργατικής συνιστώσας του. Μαζί με το δείκτη ανεργίας, φάνηκε πρώτα να αυξάνεται η απασχόληση στον τριτογενή τομέα και, στη συνέχεια, να ανακάμπτει εν μέρει και η μεταποιητική απασχόληση – από υψηλότερες θέσεις μικρο-εργοδοτών και αυταπασχολουμένων τεχνιτών. Η γενικευμένη, κατά την εικοσαετία αυτή, τάση αποβιομηχάνισης έπληξε κατ' αρχή, στην Ελλάδα, τις περιοχές με υψηλό δείκτη βιομηχανικής απασχόλησης (Κοτζαμάνης 1997), όπως ο μικρός δήμος ανάμεσα στο παραλιακό μέτωπο και τον Ελαιώνα των Αθηνών. Δεν ήταν χωρίς σημασία για την εξέλιξη αυτή μια πολιτική αποκέντρωσης της βιομηχανίας και της διοίκησης που, προσανατολισμένη σε «περιβαλλοντικούς» στόχους, ελάχιστα έλαβε υπ' όψη τους όρους βιωσιμότητας των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, την εξάρτησή τους από την μικροϊδιοκτησία της γης, από την ανοχή των τοπικών κοινωνιών, από τα παραγωγικά και κοινωνικά δίκτυα που διαπερνούν το χώρο της πόλης (Μάρκου, Σαγιάς & Παναγιωτάτου 1995: 12-28) και σηματοδοτούν το ρόλο που έχουν οι τοπικές κοινωνίες στην εξέλιξή της.

Η ερευνητική ομάδα ανέλαβε τη μελέτη των επιπτώσεων που θα είχαν στην τοπική κοινωνία οι τάσεις αναδιάρθρωσης της παραγωγικής της βάσης (Παναγιωτάτου κ.α. 1994-1996). Η μελέτη επικεντρώθηκε στα κριτήρια παραμονής και μετεγκατάστασης των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων στην περιοχή. Προσπάθησε να κατανοήσει πώς οι άνθρωποι επιλέγουν τον τόπο που ζουν και επιλέγονται από αυτόν, ιχνηλατώντας αφηγήσεις που συνδέουν τις ιστορίες των ανθρώπων με τη λειτουργία του τόπου που ζουν. Προσπάθησε, έτσι, να μιλήσει για την ευθύνη που έχει ο χωρικός σχεδιασμός για την κατανόηση και διαχείριση του ιδιαίτερου πλέγματος διόδων προς τους πόρους της πόλης το οποίο διαμορφώνει, μέσα στο χρόνο, κάθε τοπική κοινωνία και είναι κρίσιμο για τον τρόπο που θα βιώσουν τις μεταβολές της οι ομάδες που τη συνθέτουν, για τις στρατηγικές που θα επεξεργαστούν ή τις γραμμές άμυνας που θα χαράξουν.

Παρά τους διάσπαρτους, ακόμη, θύλακες μικρής και μεσαίας μεταποίησης, το Μοσχάτο γινόταν ήδη περιοχή κατοικίας «επιθυμητή» για τα μεσαία στρώματα. Από το τέλος της δεκαετίας του '80, πρόσφερε ευκαιρίες για την ανάπτυξη της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας και, επομένως, για εισροή πληθυσμού από κεντρικές περιοχές του Λεκανοπεδίου, εργοδότες και υπαλλήλους σε εργαστήρια και βιοτεχνίες, μεσαία και ανώτερα στελέχη της διοίκησης. Δεν ήταν χωρίς σημασία για αυτό η θέση του κοντά στη θάλασσα, ο σταδιακός περιορισμός των βιομηχανικών οχλήσεων και οι ενδείξεις «εξυγίανσης» του οικιστικού περιβάλλοντος μιας «λαϊκής κηπούπολης» με βραδείς (μέχρι τότε) ρυθμούς ανανέωσης του κτιριακού αποθέματος. Δεν ήταν χωρίς σημασία η λειτουργία νέων χρηματοδοτικών εργαλείων για την επιχειρηματικότητα και τη στέγη. Νέες οικοδομές

την κατανόηση και τον έλεγχο του κοινωνικού, υλικού και ιδεατού περιβάλλοντος». Πρβλ. και το Celso Pereira de Sá (1994).

προοιωνίζονταν την ανάπτυξη της αντιπαροχής και μια δραστήρια δημοτική αρχή επένδυε στη βελτίωση των υποδομών μιας γειτονιάς που, για πολλά χρόνια, περιλαμβανόταν στις «ξεχασμένες» της Αθήνας – γειτονιές της προσφυγιάς και της εσωτερικής μετανάστευσης. Το τμήμα του «περιβαλλοντικού ισοζυγίου» είχε ήδη καταβληθεί από το τμήμα του πληθυσμού που δεν θα περιλαμβανόταν στο δείγμα της έρευνας, τα εργατικά νοικοκυριά νεαρής και μέσης ηλικίας που υποχρεώθηκαν σε μετεγκατάσταση, νοικοκυριά που εμφανίζουν, σύμφωνα με τα ευρήματά μας, το χαμηλότερο δείκτη ιδιοκατοίκησης, το μικρότερο εύρος μετακινήσεων, τους πιο επαχθείς όρους πρόσβασης στο χώρο. Αυτοί που συνέθεσαν το δείγμα της έρευνας ήταν οι ομάδες της τοπικής κοινωνίας που, χάρη στη διαχείριση τέτοιων προσβάσεων, αντιμετώπισαν ή επωφελήθηκαν από τις αλλαγές: Πολλοί απασχολούνταν ήδη στον τριτογενή τομέα, με δεδομένη τη θέση και το μεταφορικό δυναμικό της περιοχής: Άμεση πρόσβαση στο κέντρο του Πειραιά και της Αθήνας μέσω της γραμμής του ηλεκτρικού - συνθήκη εξέλιξης, μέσα στο χρόνο, μιας γειτονιάς λαϊκής αλλά ποτέ αμιγούς από κοινωνικο-επαγγελματική άποψη. Ένα μέρος της βιομηχανικής ανεργίας στράφηκε στον χαμηλό τριτογενή τομέα, με δεδομένη τη σταδιακή άνοδο του επιπέδου εκπαίδευσης στην περιοχή – αντικείμενο, διαχρονικά, των οικογενειακών στρατηγικών. Ένα πιο σημαντικό μέρος της απορροφήθηκε από την αυταπασχόληση σε τεχνικά επαγγέλματα, καθώς εξακολουθούσαν να λειτουργούν τα παραγωγικά δίκτυα που στήριζαν, μέχρι τότε, την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις και εργαστήρια επωφελήθηκαν από τη λειτουργία τέτοιων δικτύων, από τις κεκτημένες εξειδικεύσεις και τις σχολάζουσες εγκαταστάσεις, από το στεγαστικό απόθεμα των νοικοκυριών σε μια περιοχή με ιστορικά υψηλή ανοχή στη μείξη των χρήσεων, από τη βοηθητική εργασία των μελών της οικογένειας και τα κοινωνικά δίκτυα που είχε παράγει η συνεχής μεταναστευτική ροή.

Η ερευνητική ομάδα βρέθηκε μπροστά στη διαπίστωση ότι ο χώρος αποτέλεσε, στη συγκυρία αυτή, το όπλο των ανθρώπων για να επεξεργαστούν νέες προοπτικές, υπήρξε το υλικό των επιλογών τους, διαμόρφωσε τις στρατηγικές¹⁶ και υπαγόρευσε τις προτεραιότητές τους, με τον ίδιο τρόπο που υπαγόρευσε τις συγκλίσεις και τις εντάσεις μεταξύ τους, τα πρότυπα κοινωνικοποίησης, τις εκδοχές της βιοματικής εμπειρίας που μοιράζονται στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας ως εμπειρία της πόλης. Αυτό, υποστηρίζουμε, θα έπρεπε να είναι και το υλικό του σχεδιασμού του χώρου.

Μιλώντας για την εμπειρία του χώρου.

Το τμήμα του πληθυσμού που οι στατιστικές εντοπίζουν ως έλλειψη δεν θα μπορούσε να μας μιλήσει για το κόστος της μετεγκατάστασης, την οδύνη των αναγκαστικών επιλογών, για τις στεγαστικές συνθήκες που επιδεινώνονται, για τις στρατηγικές της καθημερινότητας που ανατρέπονται, για τα κοινωνικά δίκτυα που διαρρηγνύονται και τους οικείους τόπους που απομακρύνονται, για τις εξειδικεύσεις που χάνονται μαζί με το αίσθημα της αυτοεκτίμησης και την ασφάλεια της εργασίας. Δια της έλλειψης, μαρτυρούσε παρόλα αυτά για την ανάγκη πολιτικών για την προστασία της απασχόλησης, της κατοικίας και της κοινωνικής μείξης τη στιγμή που μεταβάλλεται η οικονομική γεωγραφία της πόλης – πολιτικών σχεδιασμού όχι του χώρου αλλά του τρόπου που ο χώρος απευθύνεται στους ανθρώπους που τον παράγουν και τον χρειάζονται¹⁷.

¹⁶ Για τη συνύπαρξη «εξασφαλιστικών» και «ανελικτικών» πρακτικών που επισημαίνει η έρευνα, πρβλ. το άρθρο του Κ. Τσουκαλά (1986).

¹⁷ Όπως διαπίστωσε η έρευνα, η συνύπαρξη της κατοικίας με τη μεταποίηση, τα προσφυγικά δικαιώματα, οι πρακτικές προικοδότησης και η εντοπιότητα του συγγενικού δικτύου (εργαλεία για τη μικροαστική ενσωμάτωση των εσωτερικών μεταναστών σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά op.cit.), ήταν καθοριστικές για τη σχετική επιβράδυνση της οικοδομικής ανάπτυξης στο Μοσχάτο και, επομένως, για τη διάσωση της «πράσινης γειτονιάς με ανθρώπινη κλίμακα και νότες νοσταλγίας» που, καθώς μειωνόταν ο εργατικός πληθυσμός της, άρχισε να έλκει τους μικροαστούς. Στις συνθήκες κρίσης που βιώνει σήμερα η ελληνική κοινωνία, το επίκεντρο της πολιτικής σχεδιασμού μετατοπίζεται στη βελτίωση ή την αξιοποίηση του

Το νόημα της επιλογής του τόπου εγκατάστασης προέκυπτε έμμεσα από τις τοποθετήσεις των συνομιλητών της έρευνας σε ερωτήσεις που αφορούσαν την αντίληψή τους για το χώρο¹⁸. Δεν μιλούσαν για ένα χώρο που υπηρετούσε επιχειρηματικές σκοπιμότητες, στρατηγικές ανέλιξης, οικογενειακές προτεραιότητες και μορφές κοινωνικής δικτύωσης (ό,τι είχε αναδείξει η διερεύνηση των χωρικών επιλογών) αλλά για ένα χώρο που τον είχαν περισσότερο ή λιγότερο ανάγκη σαν πλαίσιο για να εκτυλιχθούν όλα αυτά μαζί. Μιλούσαν για ένα χώρο «καλό να τον ζεις» και, κυρίως, να τον ζεις ως «άξιο της πόλης».

Αυτό εξηγούσε γιατί οι συνθήκες ζωής στο Μοσχάτο εύρισκαν τη μεγαλύτερη αποδοχή στις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες, τους νέους, τους άνεργους, τους χαμηλοσυνταξιούχους και τις γυναίκες, σε αντίθεση με τις ισχυρότερες ομάδες, τους επιχειρηματίες, τις μέσες ηλικίες και τους άνδρες, παρότι γι αυτούς ήταν συνειδητή η επιλογή του τόπου εγκατάστασης¹⁹. Το κριτήριο ήταν η ικανότητά τους να διαπραγματευτούν τις κοινωνικές προοπτικές που τους έδινε αυτή η επιλογή, ήταν ο κίνδυνος που θα αντιπροσώπευε για το επίπεδο ζωής τους το ενδεχόμενο μετεγκατάστασης με τη συνακόλουθη ρήξη των κοινωνικών δεσμών. Η, σε όλα τα επίπεδα, αμφίθυμη στάση των ομάδων υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης και υψηλής κοινωνικο-επαγγελματικής στάθμης μαρτυρούσε επίσης για ένα είδος εξέλιξης που δεν είχε ακόμα κριθεί.

Αυτό εξηγούσε και γιατί η νοητική εικόνα του χώρου, φαινόταν να συγκροτείται προνομιακά γύρω από τις δημόσιες εκφράσεις του, το δημαρχείο, το σταθμό, τις πλατείες, την εκκλησία, σε αντίθεση με τα γραφικά σπίτια και τους βιομηχανικούς θύλακες, το πεδίο της προσωπικής εμπειρίας. Όχι ακριβώς οι χώροι συνάντησης και ελεύθερου χρόνου, αλλά οι χώροι των τελετουργικών της κοινωνικής συνύπαρξης, ό,τι εγγυάται την λειτουργία μιας κοινότητας με δική της ιστορία, ταυτότητα, πεπρωμένο. Ό,τι εγγυάται τη διάρκεια αυτού του είδους συνύπαρξης, το ρίζωμά της μέσα στο χρόνο, το αποτύπωμά της στην προσωπική ζωή.

Το «δημόσιο» φαινόταν να συμβολίζει και να εγγυάται την πολιτική οντότητα της κοινότητας, το δικαίωμα των ανθρώπων στους πόρους της. Αυτό το έκανε κατ' εξοχήν εικονογραφώντας τη θέση που έχει η κοινότητα στο αστικό γίγνεσθαι. Στις τοποθετήσεις των συνομιλητών μας η πόλη είχε δεσπόζουσα θέση. Αυτήν επικαλούνταν τα πιο αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά του Μοσχάτου. Όπως το «πράσινο», κοινός τόπος του σύγχρονου αστικού φαντασιακού – παρότι η γειτονιά έχει έλλειμμα ελεύθερων χώρων. Όπως το τοπικό καρναβάλι που παίζεται από τα μέσα ενημέρωσης – παρότι αμφισβητούσαν την αισθητική του. Όπως τα στέκια της περιοχής που συγκεντρώνουν «κόσμο από όλη την Αθήνα».

Τα στερεότυπα σαν στοιχείο των συλλογικών αναπαραστάσεων ή σαν στρατήγημα για τη δημιουργία εδάφους επικοινωνίας με τον ξένο ή τον ειδικό; Ένας τρόπος να «συστηθείς» πριν μιλήσεις για ό,τι σε αφορά με πιο μύχιο τρόπο; Πιστεύουμε ότι ήταν κυρίως η αντίληψη του τοπικού όχι σαν το «άλλο της πόλης» αλλά σαν την προκεχωρημένη θέση για πρόσβαση σ' αυτή, του τοπικού σαν εμπειρία που στοιχειοθετεί το δικαίωμα στην πόλη. Γι αυτό και, για την οργάνωση της νοητικής εικόνας της πόλης, είχαν σημασία τα όριά της. Όρια τόσο έντονα όσο τα δύο ποτάμια, το παραλιακό μέτωπο και η σιδηροτροχιά φαινόταν να μην αποκλείουν αλλά να τοποθετούν την κοινότητα στο χάρτη.

Τα αρνητικά φορτισμένα στοιχεία αυτής της εικόνας υποβαθμίζονταν παγίως στη συζήτηση ώστε να τονιστούν τα χαρακτηριστικά του φιλόξενου τόπου²⁰. Το μόνο «αρνητικό» στοιχείο

χώρου με «στρατηγικές αναπτυξιακές παρεμβάσεις» υψηλής έντασης που αγνοούν τον τρόπο που παράγεται ο χώρος, αγνοώντας και τους ανθρώπους που τον παράγουν, αυτούς που θα δροσιστούν, σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη ρητορική, από τις «ψυχάλες» της ανάπτυξης.

¹⁸ Για τα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα μιας παράλληλης διερεύνησης των συλλογικών πρακτικών και των συλλογικών αναπαραστάσεων όπως συχνά επιχειρείται στη σύγχρονη ανθρωπολογία, πρβλ. το άρθρο του Celso Pereira de Sá (1994)

¹⁹ Αυτή η μορφολογία των τοποθετήσεων είναι εμμενής στη διερεύνηση της αντίληψης του χώρου όπως στο παραδειγματικό έργο του Xavier Piolle (1979).

²⁰ Ακόμα και η σχέση της περιοχής με τη μεταποίηση εμφανιζόταν περίπου ανεπαίσθητη.

που τονιζόταν αφορούσε στο «τείχος του αίσχους», το ανάχωμα της παραλιακής λεωφόρου που είχε αποκόψει την πρόσβαση και τη θέα του δήμου προς την παραλία, από τότε που αυτή θάφτηκε κάτω από μπάζα την περίοδο '69-'75. Οι συνομιλητές μας επέμεναν στη βία αυτή χειρονομία, στην αποστέρηση ενός φυσικού πόρου που με τα πιο τρυφερά λόγια τον περιέγραφαν είκοσι χρόνια μετά την καταστροφή του, ξεχνώντας τη ρύπανση που είχε από πριν υποβαθμίσει τη χρυσή αμμουδιά, το καταφύγιο της παιδικής τους ηλικίας, τις καλοκαιρινές νύχτες με φεγγάρι και τα μακρόσυρτα δειλινά πίσω από την Αίγινα.

Η τοπική κοινωνία δεν πενθούσε τον τρόπο χρήσης της παραλίας, αλλά το στίγμα που η ίδια είχε στη γεωγραφία και στην ιστορία της πόλης από τότε που προσορμίζονταν στην παραλία τα αλιευτικά με τη «μαρίδα του Φαλήρου», τότε που η Αθήνα ανακάλυπτε τις δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου και αναγνώριζε την ακτή του Σαρωνικού σαν τόπο συνάντησης και τόπο απόδρασης, σαν τρόπο ζωής. Η οργή των ανθρώπων γι αυτό που αποφασίστηκε ερήμην τους, που εξακολουθεί να συνιστά έγκλημα και απαιτεί επανόρθωση έδειχνε το αλάθητο ένστικτο με το οποίο αντιλαμβάνονται τη σημασία του «κοινόχρηστου», τη σημασία της συλλογικής διαχείρισης των πόρων, ως στοιχείου νομιμοποιητικού της αστικής συνθήκης, είτε μιλάμε για “αγαθά” είτε μιλάμε για “πέρασμα”, για την πρόσβαση στην πόλη, στη φύση της και τη συμβολική της.

Για ποιον ο χώρος; Η έμφαση στο δημόσιο στη συγκυρία της κρίσης

Λίγα χρόνια μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, τα στεγαστικά δάνεια επέτρεψαν την ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας και την περαιτέρω αύξηση των μετακινήσεων προς το Μοσχάτο – κυρίως μεσαίες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες. Αυτό πρόσφερε μια δυνατότητα κέρδους στους μικροϊδιοκτήτες γης, τη δεύτερη γενιά μεταναστών, δυνατότητα που για λίγο μόνο ανέκοψε την εκδήλωση της σοβούσας οικονομικής κρίσης, καθώς οι μικρές επιχειρήσεις άρχισαν σταδιακά να διακόπτουν τη λειτουργία τους ή να μετατρέπονται σε εμπορικές, καθώς η τοπική αγορά δοκίμαζε τον ανταγωνισμό των μεγάλων εμπορικών αλυσίδων που καταλάμβαναν στρατηγικές θέσεις στην οδό Πειραιώς και η αυταπασχόληση κατέρρευε μαζί με την καταναλωτική ικανότητα των υπερχρεωμένων νοικοκυριών. Το ανανεωμένο κτιριακό απόθεμα και οι αναβαθμισμένοι κοινόχρηστοι χώροι δεν μπορούσαν πια να κρύψουν πόσο αναγκαίος είναι ένας σχεδιασμός της ανάπτυξης που θα δίνει βιώσιμη προοπτική στις επιλογές του πληθυσμού.

Ωστόσο, πριν από την εκδήλωση αυτής της κρίσης, ήταν οι παρεμβάσεις του σχεδιασμού που κινητοποίησαν τους κατοίκους του Μοσχάτου, η αντίθεση στο πραξικοπηματικό όσο και ογκώδες έργο του Κηφισού και, κυρίως η διεκδίκηση της πρόσβασης στην παραλία όταν, με όχημα την κατασκευή των ολυμπιακών εγκαταστάσεων κινήθηκαν οι διαδικασίες ιδιωτικοποίησης ενός χώρου που, για το μητροπολιτικό σχεδιασμό, αντιπροσώπευε «αστικό κενό», χώρο πρόσφορο για αναπτυξιακά έργα «υπερτοπικής ακτινοβολίας», για την προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων και την εγκατάσταση εντατικών τουριστικών (πρόσφατα και ναυτιλιακών) δραστηριοτήτων. Η προοπτική του οριστικού σφετερισμού της παραλίας του Μοσχάτου «από τον επενδυτή, τον καταναλωτή, τον φορτωμένο μετρητά τουρίστα» (Fried of Zanetti, 2007), από αυτό το είδος ανάπτυξης που προωθείται στο πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων στρατηγικών και στρέφει τα νώτα στις τοπικές κοινωνίες, αρπάζει τη γη τους, τους δείχνει με την αστραφτερή ομοιομορφία του τι δεν θα μπορούσαν να είναι, αυτή η προοπτική έθεσε στη δημόσια συζήτηση επιτακτικά ό, τι μέχρι τότε δεν ήταν παρά διάχυτο αίσθημα, κοινός τόπος. Το Μοσχάτο έγινε μια από τις περιοχές της Αθήνας όπου αναπτύχθηκε, στη διάρκεια και την επαύριο των ολυμπιακών αγώνων, κίνημα διεκδίκησης των ελεύθερων χώρων που, χωρίς να ανατρέπει τους εν εξελίξει σχεδιασμούς της «Αθηναϊκής Ριβιέρας», έχει ωστόσο υποχρεώσει τους μηχανισμούς σχεδιασμού σε διαπραγμάτευση για τον τρόπο πρόσβασης του Δήμου σε μια παραλία που, για την ώρα, φαίνεται να διαφυλάσσεται σε κοινή χρήση ως έκταση πρασίνου.

Έχει τη σημασία του το ότι αυτό το κίνημα διεκδίκησης δε δημιούργησε πλώσεις στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας, βρήκε σημεία σύγκλισης με τη δράση της τοπικής αρχής και υπήρξε καταλύτης για τη δημιουργία χώρου διαλόγου που, στη συνθήκη της οικονομικής κρίσης, ανέδειξε μηχανισμούς αυτοοργάνωσης και αλληλεγγύης, τους οποίους η προϊούσα μικροαστικοποίηση αυτής της κοινωνίας είχε απωθήσει μαζί με το μεταναστευτικό παρελθόν της.

Η κοινωνιολογία των σύγχρονων «περιβαλλοντικών» κινήματων πόλης επισημαίνει τη μεσοστρωματική τους διάρθρωση, τη σημασία που έχει για την ανάπτυξή τους το επίπεδο εκπαίδευσης, ο γονεϊκός ρόλος²¹, οι καταναλωτικές συνδηλώσεις του περιβαλλοντικού ζητήματος. Ωστόσο, η αθηναϊκή εμπειρία αυτού του είδους ακτιβισμού αποκαλύπτει τις δυνατότητες πολιτικής εγρήγορσης μιας μεσαίας τάξης που ωθείται στο κοινωνικό περιθώριο – δυνατότητες που μέχρι τώρα φαίνεται ν' αγνοεί η πολιτική σχεδιασμού, προσανατολισμένη σε μεγάλα επενδυτικά σχέδια. Αποκαλύπτει τις αξιώσεις που εγείρονται στη δημόσια σφαίρα από την πλευρά μιας καθημερινότητας που, με οδυνηρό τρόπο, αντιλαμβάνεται τον κοινό τόπο της ως τόπο αποστέρησης και την αποστέρηση του κοινού χώρου στις πραγματικές της διαστάσεις, ως αποστέρηση του δικαιώματος στο λόγο για τον τρόπο που μοιραζόμαστε την εμπειρία του χώρου. Αν τέτοιες αξιώσεις απλά διαφαίνονταν πριν από είκοσι χρόνια, τώρα γίνονται ρητές και προσκαλούν τους μηχανισμούς σχεδιασμού σε «αλλαγή παραδείγματος», σε πολιτικές αναβάθμισης, όπως ήδη αναφέραμε, όχι του χώρου αλλά της ζωής αυτών που διεκδικούν το χώρο γιατί δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς. Πολιτικές που δεν συναιρούνται με τα νεοφιλελεύθερα οράματα της ανάπτυξης και πολιτικές που είναι επείγον να επεξεργαστούμε.

Αντί επιλόγου

Το σύνθημα του Henri Lefebvre για «δικαίωμα στην πόλη» παραμένει εξαιρετικά επίκαιρο και, στην εποχή της κρίσης, οφείλει να προτάσσεται θεμελιώνοντας τους αγώνες για μια πιο δημοκρατική κοινωνία. Ο δημόσιος χώρος, όπως υποστηρίζει ο Don Mitchell (2003:235), δεν είναι μόνο ο χώρος όπου το «δικαίωμα στην πόλη» διεκδικείται, είναι επίσης ο «υλικός» χώρος στον οποίο αυτός ο αγώνας πραγματοποιείται και παρουσιάζεται. Συνοψίζοντας τις επισημάνσεις από τα τρία παραδείγματα, αναγνώριση του δικαιώματος όλων να συμμετέχουν στον τόπο τους και στις αποφάσεις για το μέλλον του, σημαίνει επίσης αναγνώριση ότι οι δυνατότητες και οι τρόποι συμμετοχής καθεμιάς και καθενός διαφέρουν, όπως πιθανά διαφέρουν και οι αντιλήψεις τους, τα αιτήματα και οι διεκδικήσεις. Η κατανόηση και η ανάδειξη των κανόνων που διέπουν σήμερα αυτές τις δυνατότητες και τις πεποιθήσεις είναι απαραίτητη αν θέλουμε να τεθούν προς αμφισβήτηση και αναδιαπραγμάτευση – αν πραγματικά έχουμε πρόθεση να αναπροσδιορίσουμε και τη δική μας ταυτότητα. Στη διαδικασία αυτή, όπως επισημαίνει ο David Harvey (2005:42), ο χώρος αποδεικνύεται μια ασυνήθιστα πολύπλοκη λέξη-κλειδί. Αυτή ακριβώς η πολλαπλότητα και η συνθετότητα προσδιορισμών και νοημάτων είναι που κάνει κάθε τόπο τόσο πλούσιο σε δυνατότητες. Μια από τις δυνατότητες που επισημάναμε είναι να εστιάσουμε σε εκείνους τους, απαξιωμένους από τις κυρίαρχες αφηγήσεις, ενδιάμεσους χώρους όπου καθημερινά διεκδικούνται ποικίλα και συχνά συγκρουσιακά αιτήματα. Η ανάγνωση αυτών των πολλαπλών χώρων απαιτεί αλλαγή στον τρόπο που σκεφτόμαστε, στον τρόπο με τον οποίο αναλύουμε τις πληροφορίες

²¹ Βλ. Ladet (2012): *«Ιστορικά, ο ακτιβισμός ήταν μια ηλικία... Κάτι σαν πολιτική εφηβεία που ήθελε να δείξει ότι είναι κόντρα πριν γίνει προσωπικό επιχείρησης... Σήμερα διαπιστώνουμε ότι οι πιο δραστήριοι ακτιβιστές είναι νέοι γονείς, άνθρωποι σε θέσεις ευθύνης – λέξη που δε διαχωρίζουν από τη λέξη «ελευθερία».*

που συλλέγουμε και κυρίως στον τρόπο με τον οποίο συνθέτουμε τις μικρές τοπικές ιστορίες με τη μεγάλη «παγκόσμια εικόνα»²².

Η ουτοπία, υποστηρίζει ο Mitchell (2003:235), είναι ανέφικτη. Ο αγώνας όμως για αυτήν είναι αέναος. Θα μπορούσαμε ωστόσο να προσθέσουμε ότι, επειδή το μέλλον δεν είναι γραμμένο και η ερμηνεία της ουτοπίας δεν είναι ούτε προκαθορισμένη, ούτε «κοινός τόπος», η δημοκρατική κοινωνία κτίζεται καθημερινά σε πολλαπλούς χώρους, όχι απαραίτητα συνειδητά, μέσα από μικρές ή μεγαλύτερες αποκλίσεις από μια καθορισμένη «κανονικότητα» – αποσταθεροποιώντας έτσι και τη θεώρησή της ως «φυσική τάξη των πραγμάτων».

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bourdieu, Pierre, 1972, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Librairie Droz, Genève
- Bourdieu, Pierre, 1980, *Le sens pratique*, Les Éditions de Minuit, Paris
- Braudel Fernand, 2002 (1993), *Γραμματική των πολιτισμών*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- Chombart de Lauwe Paul Henry, 1965, *Des hommes et des villes*, Payot, Paris
- De Sardan, Jean-Pierre Olivier, 1991, “L’anthropologie du changement social et du développement comme ambition théorique ?”, *Bulletin de l' A.P.A.D.* 1/1991, διαθέσιμο στο <http://apad.revues.org/296>, επίσκεψη: 6/4/2013
- Etienne J., Bloess F., Noreck J-P. & Roux J-P., 1997, *Dictionnaire de sociologie. Les notions, les mécanismes et les auteurs*, Hatier, Paris.
- Fried of Zanetti, 2007, “Constructing neoliberal Glasgow: The privatization of space”, διαθέσιμο στο <http://www.variant.org.uk/25texts/neolib25.html>, επίσκεψη: 25/3/2013
- Giddens, Anthony, 1979, *Central Problems in Social Theory*, Macmillan, London
- Giddens, Anthony, 1984, *The Constitution of Society*, Polity Press, London
- Grand’Maison, Jacques, 1970, *Stratégies sociales et nouvelles idéologies. Un instrument d’analyse et d’action pour les engagés sociaux, politiques et culturels.*, Les Éditions Hurtubise HMH Itée, Montréal, Διαθέσιμο στο http://www.upac.ca/Classiques_des_sciences_sociales/ Επίσκεψη: 20/4/2013
- Gurvitch, Georges , 1963, *La vocation actuelle de la sociologie*, P.U.F., Paris
- Habermas Jürgen, 1961, *L’espace public*, Payot, Paris
- Hall Stuart κ.ά, 2010 (2001), *Η απραγματοποίητη δημοκρατία*, Futura, Αθήνα
- Harvey David, 2005, «Ο χώρος ως λέξη-κλειδί», *Γεωγραφίες*, 10, σ. 21-42
- Jodelet, Denise, 1984, “Représentations sociales: phénomènes, concept et théorie”. Στο S. Moscovici (Ed.), *Psychologie sociale*. P.U.F., Paris
- Ladet Michel, 2012, “De l’activisme urbain - analyse des tendances et cartographie des acteurs» 29 au 31 août 2012 – Amsterdam <http://www.lafabriquedelacite.com/intervention/de-lactivisme-urbain-analyse-des-tendances-et-cartographie-des-acteurs>
- Lepetit, Bernard, 1988, *Les villes dans la France moderne, 1740-1840*, Albin Michel, Paris
- Massey Doreen, 2000, *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, (μτφ Α. Πατσού), Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ – Παπασωτηρίου, Αθήνα
- Massey Doreen, 2008 (2005), *Για το χώρο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

²² Διατυπώνοντας μια αριστερή προσέγγιση του χώρου, οι Ντίνα Βαΐου & Κωστής Χατζημιχάλης (2012:244) υποστηρίζουν ότι, «η ενσωμάτωση του χώρου και της χωρικότητας των κοινωνικών σχέσεων απαιτεί μια σημαντική αλλαγή στον τρόπο σκέψης, μια συνεχή εργήγορη για την κατανόηση των σχέσεων χώρου-εξουσίας, όπως τις αναλύει ο Μισέλ Φουκώ και στη συνέχεια για δράση για την αλλαγή τους. Μια εργήγορη για το πώς ο χώρος συγκεκριμενοποιείται σε ταξικές, έμφυλες, περιβαλλοντικές, πολεοδομικές, περιφερειακές, εθνικές, διεθνικές συγκρούσεις».

- Mitchell Don, 2003, *The Right to The City. Social justice and the fight for public space*, The Guilford Press, London, New York
- Mouffe Chantal, 2010 (2008), *Επί του πολιτικού*, Εκκρεμές, Αθήνα
- Pereira de Sá, Celso, 1994, «Sur les relations entre représentations sociales, pratiques socio-culturelles et comportement», στο *Papers on Social Representations – Textes sur les représentations sociales* (1021-5573) Vol.3 (1), 1-138 (1994), διαθέσιμο στο <http://www.psych.lse.ac.uk/psr/PSR1994/31994deSa.pdf>, επίσκεψη 25/3/2013
- Piolle, Xavier, 1979, *Les citadins et leur ville. Approche de phénomènes urbains et recherche méthodologique*, Privat, Toulouse.
- Samartzis Panagiotis, 2011**, “Inspired by 2020. From local to global through focal and zonal. Creating new paths for spatial planning and development” Poster που παρουσιάστηκε στο Inspire Conference 2011, Edinburgh 27 June – 01 July 2011
- Sennett Richard, 1999 (1978), *Η τυραννία της οικειότητας*, Νεφέλη, Αθήνα
- Throgmorton James A., 2003: “Planning as Persuasive Storytelling in a Global – Scale Web of Relationships”, *Planning Theory* 2003; 2; 125.
- Touraine, Alain, 1984, *Le retour de l'acteur. Essai de sociologie.*, Librairie Artème Fayard, Paris, διαθέσιμο στο http://www.upac.ca/Classiques_des_sciences_sociales/ επίσκεψη: 20/4/2013
- Wainwright Hilary, 2013, «Η δημοκρατία ως παραγωγικό και κοινωνικά αποδοτικό σύστημα», (μτφ Π. Πάντος), *Η Αυγή: Ενθέματα*, 27 Ιανουαρίου
- Αβδελά Έφη & Ψαρρά Αγγελίκα, 2012, «Απόκρυφες πτυχές της μελανής ψήφου», *Σύγχρονα Θέματα*, 117, Απρίλιος – Ιούνιος, σ. 4-5
- Αθανασίου Αθηνά, 2013, «Διανοητική και έμπρακτη κινητοποίηση κριτικής στην κρίση (και πέρα από αυτήν...», *Η Αυγή: Ενθέματα*, 27 Ιανουαρίου
- Βαΐου Ντίνα και Καλαντίδης Άρης, 2009, «Πόλεις των “άλλων”. Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου», στο: Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Χωρικοί μετασχηματισμοί και κοινωνική έρευνα*, Νήσος, Αθήνα, σ. 23-47
- Βαΐου Ντίνα και Χατζημιχάλης Κωστής, 2012, *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς/ Νήσος, Αθήνα
- Καβουλάκος, Κωνσταντίνος, 1996, *Γιούργκεν Χάμπερμας. Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, Πόλις, Αθήνα
- Καστοριάδης Κορνήλιος, 1995 (1986), *Χώροι του ανθρώπου*, Ύψιλον, Αθήνα
- Κοτζαμάνης, Β., 1997, “Αθήνα, 1848-1995. Η δημογραφική ανάπτυξη μιας μητρόπολης”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ν° 92-93, Α'-Β' 1997, σσ. 3-30.
- Μάρκου Μαρία, Σαγιάς Ιων, Παναγιωτάτου Ελίζα, (επιμ.), 1994, *Μελέτη και Έρευνα Προβλημάτων Δυσλειτουργίας των ΜΜΕ σε Σχέση με την Πολεοδομική Οργάνωση*, Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα
- Μάρκου, Μαρία, 2001, *Μορφές και διαδικασίες οικειοποίησης του χώρου στο δυτικό τμήμα του Λεκανοπεδίου Αττικής. Η περίπτωση του Δήμου Μοσχάτου.*, ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή στον Τομέα Πολεοδομίας-Χωροταξίας ΕΜΠ, Αθήνα
- Πλεξουσάκη Έφη, 2003, *Πολιτισμός και σχολείο*, Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων, σειρά «Κλειδιά και Αντικλειδιά», ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Παναγιωτάτου Ελίζα (επιστημονική υπεύθυνη) Σαγιάς Ι., Μάρκου Μ., Μαλούτας Θ, Σπουρδαλάκης Μ, Κοσμετάτος Γ, 1994-1996, *Δήμος Μοσχάτου: Αναδιάρθρωση της Παραγωγικής Βάσης. Χωρικές και κοινωνικές επιπτώσεις*, Ερευνητικό έργο του Εργαστηρίου Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου ΕΜΠ, Χρηματοδότηση: ΓΓΕΤ (ΣΥΝ 92), Δήμος Μοσχάτου
- Παναγιωτάτου Ελίζα (επιστημονική υπεύθυνη), *Διερεύνηση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων του Δήμου Αυλώνας. Δημιουργία μηχανισμού επιλογής/υποστήριξης των αναπτυξιακών*

προτεραιοτήτων του Δήμου Αυλώνας, 2007 – 2008, Ερευνητικό έργο του Εργαστηρίου Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου ΕΜΠ, Χρηματοδότηση: Δήμος Αυλώνας

- Σαμαρτζής Παναγιώτης και Παναγιωτάτου Ελίζα (επιμ.), 2012, *Συμμετοχική επικοινωνία και τοπική ανάπτυξη. Διαμορφώνοντας προοπτικές ανάπτυξης σε περίοδο κρίσης. Ένα πείραμα στον πρώην Δήμο Αυλώνας Νομού Ευβοίας*, Ε.Μ.Π., διαθέσιμο στο: <http://www.ntua.gr/arch/spacereg/books/symmerpik.pdf>
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, 1986, «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, 2012, «Οι μεταμορφώσεις του Μωυσή (προδημοσίευση)», *Η Αυγή: Ενθέματα*, 16 Δεκεμβρίου

Forming public discourse and space: Critical assessment of a research experience in a crisis context

M. Markou, Lecturer, N.T.U.A.

Ir. Micha, Lecturer, N.T.U.A.

P. Samartzis, Phd. N.T.U.A.

El. Panayotatos, Professor N.T.U.A.

Laboratory of Planning Methodology and Space Regulation

Abstract

This paper supports the need to strengthen, at a local level, the public debate on development priorities. It derives from observations made in small communities of Evia, Andros and Athens, with different methods and at a different time, in an attempt to understand the way people use, settle, and give space a meaning in everyday life, as factors of the communities development. Noting that spatial practices negotiate the organisational and functional structure of a local society, the paper asks if it is possible for these ways of negotiating to find an outlet to the planning processes. It supports that during the debate on the priorities of planning we must retrieve what appears to be critical for members of a local society depending on how they produce, negotiate, and redefine the common experience of space as a material and symbolic resource, as an identity element for the community and for its groups. In the context of a deepening crisis, destroying available resources, eroding increasingly larger segments of our society, the budget deficit, as a deficit of development priorities, is preceded and exacerbated by the democratic deficit. A narrative about growth prospects, that ignores how the crisis affects different levels of Greek society with their own potential and needs, is neither convincing nor effective. The debate on development should explicitly refer to narratives created at the local level through actions. It must be public and widespread, to illuminate the contradictions and gaps as well as the richness of these narratives. Therefore, we need structures for feedback, structures of consultation which must not be specious, directed or hierarchical. In such a debate, the management of shared public space is a priority. The practical contention for that priority is calling for policies to improve not the space itself but the way the space addresses the needs and choices of people.